

ŽEMĖS ŪKIO KOOPERACIJA IR LIETUVOS EKONOMINĖ PAŽANGA XX AMŽIAUS TREČIAME DEŠIMTMETYJE*

Zenonas Butkus

Profesorius daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: Zenonas.butkus@if.vu.lt

Andrius Grodis

Lektorius
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: andrius.grodis@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas kooperacijos sąjūdžio indėlis skatinant bendrą Lietuvos ūkio pažangą pirmame Nepriklausomybės dešimtmetyje. Smulkiųjų žemės ūkio gamintojų telkimas į kooperatyvus visuotinio nepriteklaus sąlygomis regėtas kaip optimalus kelias pertvarkyti karo ir okupacijų nualintą šalies agrarinį sektorių. Nuolatinis prekių deficitas lėmė, kad pirmaisiais nepriklausomo valstybinio gyvenimo metais sparčiausiai steigėsi prekybos kooperatyvai. Jie aprūpino gyventojus būtiniausiomis plataus vartojimo prekėmis, pristabdė spekuliaciją, reguliavo mažmeninės prekybos kainas šalyje. Žemės ūkio kooperacijos plėtra suintensyvėjo trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje, kai nuosekliai ėmė didėti žemės ūkio finansavimas ir po lito įvedimo, sumažėjus žemės ūkio produkcijos eksportui į Vokietiją, iškilo būtinybė prisitaikyti prie reiklesnės Didžiosios Britanijos rinkos. Valstybės remiamos kooperatyvų sąjungos ėmėsi konkurencingų žemės ūkio šakų – gyvulininkystės ir paukštininkystės – plėtros, vykdė įvairias ūkininkavimo kultūros kėlimo programas. Kooperatiniais pagrindais organizuojamo pieno ūkio vystymas atvėrė perspektyvas keisti šalies eksporto struktūrą ir, užuot išvežus žaliavinius žemės ūkio produktus, pradėti eksportuoti didesnės pridėamosios vertės perdirbtą produkciją.

Reikšminiai žodžiai: žemės ūkio kooperacija, vidaus rinka, žemės ūkio produktai, eksportas, agrarinė politika.

Keywords: agricultural cooperation, internal market, agricultural products, export, agrarian politics.

Įvadas

Ilgalaikių ekonominės politikos prioritetų pasirinkimas buvo vienas svarbiausių Ne-

priklausomybę 1918 m. paskelbusios Lietuvos Respublikos uždavinių. Geopolitinę galimybę savarankiškai gyventi atvėrusio Pirmojo pasaulinio karo padariniai krašto ūkiui šio uždavinio realizavimą paverė būtina realios valstybės egzistencijos prielaida. Todėl racionalaus kelio paieškos karo ir alinančios kaizerinės okupacijos su-

* Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Modernios socialinės struktūros formavimasis Lietuvoje 1918–1940 metais“, Nr. MIP-069/2014, vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamos veiklos kryptį Mokslininkų grupių projektai.

niokotam agrariniam sektoriui, sugriautai pramonei, suardytiems finansams atkurti tapo neatidėliotinu vyriausybės rūpesčiu. Penktojo laikinojo ministrų kabineto vadovas Ernestas Galvanauskas 1919 m. spalio 21 d. vykusiame susitikime su žymesniais krašto pramonininkais ir finansininkais ragino kuo skubiau apsibrėžti pagrindines ūkio atgaivinimo ir plėtros kryptis. „Pramonė surišta su žemės ūkiu, jauna ir beveik užmirus. Pramonininkai privalo gerai dabar jau pagalvoti, kas jų laukia ateity: reikalinga visokia medžiaga atstatymui išgriautos šalies; laikas jau pagalvoti apie fabrikus – geležies (gelžkeliams atstatyti), lentpjūves, cemento (miestų kanalizacijai, tiltams), plytų, durpių, <...>“¹, – būtinus artimos ateities uždavinius susirinkusiems nurodė premjeras. Tačiau didelių materialinių išteklių, reikalingų pramonei plėtoti, atsikuriančioje valstybėje nebuvo. Kalnakasybos inžinieriaus ir elektrotechniko diplomus bei praktinės darbo patirties pramonės įmonėse Serbijoje, vėliau Prancūzijoje įgijęs E. Galvanauskas gerai suvokė industrializacijos atveriamas galimybes ūkiui augti ateityje, bet 1919 m., po trylikos metų pertraukos grįžęs į Lietuvą, pervertino realias jos galimybes. Daugumos ūkio specialistų nuomone, agrarinis sektorius turėjo tapti atsikuriančios valstybės ekonomikos pamatu. „Mes vargstame ir dejuojame auksą po kojomis mindžiodami – žemė tai yra tas pats auksas, tik mes jo nematome ir nemokame paimti. Reikia tą suprasti ir išmokti, o tam reikalingos lėšos“², – vaizdžiai krašte vyravusią nuos-

tatą, jog strateginė šalies ekonominės plėtros kryptis yra žemės ūkis, steigiamajame Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos (vėliau pervadintos trumpiniu „Lietūkis“) suvažiavime 1923 m. birželį apibūdino ekonomistas ir kooperatininkas Jonas Fledžinskis. Bet ir žemės ūkiui, kurio potencialas dėl istoriškai susiklosčiusios krašto ekonominės struktūros buvo kur kas didesnis nei menkai išvystytos vietinės pramonės, buvo reikalingos investicijos gamybai atkurti ir plėsti. Kapitalo ir kredito stygius, ribotos besikuriančių valdžios struktūrų galimybės suteikti paramą vertė tiek žemės ūkio specialistus, tiek pačius žemdirbius ieškoti galimų ūkinio bendradarbiavimo formų, padėsiančių pertvarkyti karo ir okupacijų suniokotą žemės ūkį.

Viena patraukliausių priemonių ūkiui atgaivinti laikyta kooperacija. Didžiąją ekonomiškai aktyvių Lietuvos gyventojų dalį sudariusių smulkiųjų žemės ūkio gamintojų telkimas į savitarpio pagalbos susivienijimus – kooperatyvus, visuotinio nepritekliaus sąlygomis regėtas kaip optimalus kelias pertvarkymams būtinam ekonominiam potencialui sukurti. Vyriausybė, pirmaisiais Nepriklausomybės metais negalėdama kooperatinio sektoriaus plėtros svariiau paremti materialiai, dėmesį sutelkė į organizacinių ir teisinių pagrindų kūrimą ir aktyvią kooperacijos idėjų propagandą tarp gyventojų. Įtvirtinus valstybingumą ir stabilizavus šalies finansus, parama kooperacijos sąjūdžiui padidėjo, o po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo Finansų ministerijai, o vėliau ir vyriausybei ėmus vadovauti vienam iš „Lietūkio“ kūrėjų Juozui Tūbeliui, žemės ūkio kooperacijos skatinimas tapo ilgalaikiu šalies ekonominės politikos prioritetu. Kryptingų vyriausybės pastangų rezultatai – kooperatinio

¹ [Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos 1919 10 21 posėdžio protokolas], in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 387, ap. 4, b. 19, l. 39.

² Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1923 06 22 visuotinio įgaliotinių susirinkimo protokolas Nr. 1, in: LCVA, f. 599, ap. 3, b. 2, l. 10.

sektorius konsolidacija, galingų prekybinės ir gamybinės žemės ūkio kooperacijos centrų „Lietūkio“ bei „Pienocentro“ įsitvirtinimas vidaus rinkoje ir eksporte. Šios kooperatyvų sąjungos kartu su akcine bendrove „Maistas“ tapo žemės ūkio modernizavimo židiniais ir Nepriklausomybės laikotarpiu pasiektos Lietuvos ekonominės pažangos simboliais.

Reikšmingas indėlis į I Lietuvos Respublikos ūkinę modernizaciją kooperacijos sąjūdžio raidą pavertė viena populiariesnių temų lietuvių socialinėje ir ekonominėje istoriografijoje. Įspūdingi per du dešimtmečius agrariniame sektoriuje kooperacijos pasiekti rezultatai lėmė, jog ir tyrimuose į sąjūdžio raidą pirmiausia žvelgta iš laimėjimų perspektyvos. Akcentuotas kooperatyvų sąjungų vaidmuo Lietuvos žemės ūkį laipsniškai perorientuojant iš grūdų ūkio į gyvulininkystę, kuriant modernią agrarinę pramonę, įsitvirtinant reikiose Vakarų rinkose, veiksmingai reguliuojant mažmeninės prekybos kainas šalyje³. Išryškinant kooperatinio sektoriaus plėtros kliūtis, daugiausia dėmesio skirta parlamentinės demokratijos laikotarpiu itin suaktyvėjusiai konkurencinei kovai tarp Lietuvos ūkininkų sąjungos (toliau – LŪS) proteguojamų „krikščioniškų“ bei „neutraliųjų“ kooperatyvų, kuriuose dominavo politinės kairės atstovai⁴. Kitos kooperatinio sąjūdžio raidos problemos į tyrėjų akiratį pakliūdavo rečiau. Detaliau nenagrinėtas spartus, dažnai stichiškas kooperatinių bendrovių kūrimasis pirmaisiais Nepriklausomybės metais, koopera-

tyvų prisitaikymas prie Lietuvos socialinės sanklodos specifikos, kai nuo elementarios kooperatinės prekybos laipsniškai persiorientuota prie produkcijos supirkimo, gamybos ir realizavimo užsienio rinkose.

Žemės ūkio kooperacijos raidos tyrimai taip pat atveria galimybę atskleisti Lietuvos visuomenės socialinės struktūros pokyčius laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų. Agrarinės politikos formuotojų nuomone, valstybingumo ekonomine atrama turėjo tapti smulkusis ir vidutinis ūkis, o jo palaikymas ir stiprinimas – nuolatinis vyriausybės prioritetu. Reiklus I Lietuvos Respublikos ūkinės politikos vertintojas, vienas Suvalkijos ūkininkų streiko organizatorių, agronomas profesorius Petras Vasinauskas, žvelgdamas iš laiko perspektyvos, taip įvertino valdžios struktūrų pastangas: „Garbingas žemės ūkio pažangos svertas buvo tikslinės valstybės išmokos. Ūkininkas gaudavo ekonominę pagalbą beveik už kiekvieną savo ūkio sumoderninimo veiksmą.“⁵ Kooperatyvų centrai dėl skėtinės organizacinės struktūros dažnai buvo pasirenkami kaip tarpinė grandis, per kurią valstybės parama pasiekdavo žemdirbius. Taigi, kooperatinė infrastruktūra buvo naudojama ne tik pažangiems ūkininkavimo metodams diegti, bet ir smulkių bei vidutinių ūkių sistemai palaikyti. Atidesnis žvilgsnis į šią kooperatyvų veiklos kryptį padėtų išsamiau nušviesti žemės ūkio modernizacijos procesą ir jo poveikį kaimo gyventojų socialinei struktūrai.

Išryškinus menkliau nagrinėtus arba visai nenagrinėtus analizuojamos temos aspektus, taip pat derėtų apibūdinti jau atliktus tyrimus. Pirmieji darbai, kuriuose nagrinėta žemės ūkio kooperacijos raida

³ P. Šalčius, 1998b; J. Glemža (sud.), 1972; M. Treinys, 1990; M. Treinys, 2001a; P. Sasnauskas, 1998; V. Lukoševičius, 2006; Z. Norkus, 2014.

⁴ V. Pauliukonis, 1962; A. Venckus, 1962; P. Žostautaitė, 1986; M. Treinys, 1990; V. Lukoševičius, 2004.

⁵ P. Vasinauskas, 2005, p. 33.

tarpukario Lietuvoje, pasirodė paskutiniaisiais Nepriklausomybės metais. Nuosekliai istorinę kooperacijos apžvalgą parengė ir keliuose veikaluose⁶ išdėstė bene žymiausias šio sąjūdžio teoretikas ir praktikas profesorius Petras Šalčius. Autorius, apibūdinęs kooperatyvų reikšmę modernizuojant žemės ūkį, akcentavo, kad būtina tolesnės kooperatinio sektoriaus plėtros prielaida – kooperatyvų narių gausėjimas. Nacių okupacijos laikotarpiu parašytuose darbuose⁷ (išleistuose jau po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.) P. Šalčius tęsė kooperacijos indėlio, kuriant agrarinę pramonę ir organizuojant žemės ūkio gaminių eksportą, tyrimus. Lėtas kooperatinės veiklos principų sampratos plitimas visuomenėje ir sąjūdžio susiskaldymas į konkuruojančias pasaulėžiūrinės ir ideologines stovyklas, jo nuomone, sukliudė kooperatyvams anksčiau imtis būtino agrarinės produkcijos prekybos ir eksporto racionalizavimo. Nuo kooperacijos problematikos P. Šalčius nenuolato ir sovietinio režimo metais parengtoje, bet nepublikuotoje trijų dalių „Lietuvos pramonės istorijoje“. Kooperatiniais pagrindais organizuojamos valstybės remiamos žemės ūkio pramonės pasirinkimą prioritetine gamybos šaka, „kaip neišvengiamą ekonomikos politikos postulata“, autoriaus teigimu, lėmė trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje su laisva iniciatyva ir privačiu kapitalu sieti, bet nepasiteisinę lūkesčiai⁸. Gamybinei žemės ūkio kooperacijai skirta ir paskutiniais Nepriklausomybės metais

išleista Vito Manelio studija⁹, už kurią autoriui Žemės ūkio akademija suteikė agronomijos daktaro laipsnį. Monografijoje, kuri iš kitų tarpukariu pasirodžiusių darbų išsiskyrė kvalifikuotai išanalizuotų ir apibendrintų statistinių duomenų gausumu, į tiriamą problemą žvelgta iš lyginamosios perspektyvos – išryškinti kooperatinio pieno ūkio sektoriaus raidos trijose Baltijos valstybėse panašumai ir skirtumai.

Kooperacijos sąjūdžio tyrimus tęsė ir išeivių autoriai. Jų darbų empirinį pagrindą sudarė publikuoti statistinių duomenų rinkiniai ir tarpukario periodinė spauda, nes okupuotoje Lietuvoje likusi gausi archyvinė medžiaga buvo neprieinama. Aštuntajame dešimtmetyje pasirodė kelių autorių parengta kolektyvinė monografija¹⁰, kurioje, pasirinkus probleminę medžiagos dėstymo pobūdį, nagrinėtas kooperacijos indėlis pertvarkant įvairias gamybos šakas, apibūdinti Šiaulių srities žemės ūkio draugijų sąjungos „Gamintojas“ trečiojo dešimtmečio pradžioje inicijuoti pirmieji bandymai kooperatiniais pagrindais organizuoti agrarinės produkcijos supirkimą ir eksportą. Glaustai kooperacijos raida I Lietuvos Respublikoje apžvelgta ir agronomo Broniaus Povilaičio sintetinėje studijoje¹¹.

Sovietinėje historiografijoje¹² kooperacijos sąjūdis vaizduotas kaip efektyvi priemonė „revoliuciniam masių judėjimui slopinti“, tautininkų diktatūros įrankis vykdyti „darbo žmonių“ išnaudojimu pagrįstą ekonominę politiką, stiprinti režimo atrama buvusią kaimo ir miesto „buržuaz-

⁶ P. Šalčius, 1937; P. Šalčius, 1938; P. Šalčius 1989 (1939).

⁷ P. Šalčius, 1992; P. Šalčius, 1998b. P. Šalčiaus biografo Vincento Lukoševičiaus nuomone, abu darbai baigti rengti 1944 m.

⁸ P. Šalčius, 1956, p. 313–314.

⁹ V. Manelis, 1939.

¹⁰ J. Glemža (sud.), 1972.

¹¹ B. Povilaitis, 1988.

¹² M. Gregorauskas, 1948; M. Gregorauskas, 1960; V. Pauliukonis, 1962; A. Venckus, 1962.

ziją“. Tokias istoriografines klišes pagrįsti privalėję autoriai tendencingai atrinkdavo ir pateikdavo istorinius faktus, parodančius neva tik stambiesiems ūkininkams kooperatinių bendrovių teikiamą naudą. Smulkiųjų ir vidutinių ūkių įsitraukimas į kooperaciją vertintas kaip sunkių ekonominių gyvenimo sąlygų padiktuotas priverstinis reiškinys. Nors ir menkindami kooperatyvų vaidmenį I Lietuvos Respublikoje, sovietiniai istorikai pripažino, jog 1940–1941 m. kurti kooperatinio sektoriaus neprireikė, tiesiog pakako „buržuazinei kooperacijai suteikti socialistinį turinį“¹³. Sovietų okupacijos laikotarpiu tarpukario Lietuvos ekonominei raidai skirtą darbą¹⁴ parengė vienas iškiliausių I Lietuvos Respublikos ekonomistų Domas Cesevičius. Po Nepriklausomybės atkūrimo publikuotoje konceptualioje studijoje autorius atkreipė dėmesį į svarbų kooperatyvų ir jų centrų vaidmenį vyriausybės vykdomoje žemės ūkio politikoje. Jie atliko laidininkų funkciją – fiksuodavo ekonominės konjunktyūros pokyčius ir apie tai pranešdavo valstybės institucijoms, kurios, atsižvelgdamos į kooperatyvų teikiamą informaciją, koreguodavo agrarinę politiką. Remdama kooperatinį sektorių, vyriausybė, D. Cesevičiaus nuomone, mažino šalyje ekonominę įtampą, nes kooperatinės bendrovės pelno nelaiškė svarbiausiu savo veiklos tikslu ir labiau nei privačios įmonės atsižvelgė į krašto socialinius ir kultūrinius poreikius.

Atkūrus Nepriklausomybę, nepaisant akivaizdžiai sumažėjusio dėmesio ekonominei ir socialinei I Lietuvos Respubli-

kos problematikai, kooperacijos sąjūdžio raida paskutiniame XX a. dešimtmetyje išliko viena populiariesnių temų lietuvių istoriografijoje. Tačiau daugiausia tai buvo apibendrinamojo sintetinio pobūdžio darbai¹⁵, juose gana ribotai panaudoti archyviniai dokumentai. Kooperacijos tematika vienu ar kitu aspektu taip pat nagrinėta tarpukario Lietuvos ekonominės ir agrarinės politikos formuotojų veiklai skirtose publikacijose¹⁶. Iš šio žanro darbų apimtimi ir panaudotų šaltinių gausa išsiskiria Vincento Lukoševičiaus monografija¹⁷ apie P. Šalčių. Tyrimo šerdimi P. Šalčiaus veikla išliko ir vėlesniuose, kooperacijai skirtuose, V. Lukoševičiaus straipsniuose¹⁸. Naują impulsą kooperacijos sąjūdžio tyrimams suteikė Zenono Norkaus fundamentalus tarpdisciplininis tyrimas¹⁹, skirtas I ir II Lietuvos Respublikos ekonominei, socialinei ir politinei raidai ir pasiektai pažangai palyginti. Anot autoriaus, valstybės remiamos kooperacijos plėtra ir į eksportą orientuotos maisto pramonės sukūrimas lėmė kokybinę Lietuvos ūkio pažangą ir pasistūmėjimą aukštyn pagal tarptautinį darbo pasidalijimą kapitalistinėje pasaulio sistemoje iš periferijos į pusiau periferiją. Monografijoje dėl kooperatinio sektoriaus dominavimo šalies ekonomikoje Lietuvos ūkinė santvarka įvardijama valstybiniu kooperatiniu kapitalizmu. Tiesa, Z. Norkaus nuomone, ši savita pusiau periferinio kapitalizmo forma Lietuvoje susiformavo baigiantis antrajam Nepriklausomybės dešimtmečiui. Prie tarpdisciplininių tyrimų,

¹⁵ M. Treinys, 1990; P. Sasnauskas, 1998; J. Ramanauskas, 1998; V. Žeimantas, V. Vaitkus, 2000.

¹⁶ M. Treinys, 2001b; S. A. Martišius, 2007; J. Ramanauskas, 2013.

¹⁷ V. Lukoševičius, 2004.

¹⁸ V. Lukoševičius, 2005b; V. Lukoševičius, 2006.

¹⁹ Z. Norkus, 2014.

¹³ V. Germanas, 1969, p. 245.

¹⁴ D. Cesevičius, 1995. Paties autoriaus teigimu, veikalą jis parašė apie 1965 m. Žr. V. Lukoševičius, 1995, p. 9.

kuriame nagrinėjama ir kooperatinė problematika, priskirtinas Marijos Drėmaitės darbas²⁰ apie Lietuvos pramonėjimą ir šio proceso poveikį šalies kraštovaizdžio kaitai 1920–1940 m. Skėtinė kooperatyvų centrų „Lietūkio“ ir „Pienocentro“ infrastruktūra sąlygojo agrarinės pramonės įmonių kūrimąsi ne keliuose stambiuose centruose, o visoje šalyje. Tokiu būdu, anot autorės, buvo modernizuojama Lietuvos periferija. Glaustai, bet konceptualiai kooperacijos sąjūdžio raidą tarpukariu Lietuvos istorijos sintezės X tome²¹ apžvelgė įžymus ekonominės ir agrarinės problematikos tyrėjas Gediminas Vaskela. Kooperacija įvardyta kaip vienas svarbiausių agrarinio sektoriaus pertvarkymo ir pažangos veiksnių, sėkmingai atlikusi pagrindinę užduotį – racionalizuoti žemės ūkio gamybą, produkcijos perdirbimą, prekybą bei eksportą.

Iš tyrimui aktualių šaltinių pirmiausia pažymėtini LCVA saugomi archyviniai dokumentai, kurie, kaip minėta istoriografijos apžvalgoje, dar gana menkai įtraukti į mokslinę apyvartą. Gausiausi ir informatyviausi – „Lietūkio“ ir „Pienocentro“ fondai, kuriuose išlikę abiejų kooperatyvų centrų steigimo, metinių suvažiavimų, tarybos, valdybos, revizijos komisijos posėdžių protokolai, susirašinėjimas su regioniniais kooperatyvais, įvairi statistika. Ši dokumentinė medžiaga iliustratyviai atspindi sunkią Lietuvos žemės ūkio būklę atkūrus valstybingumą, kooperatyvų

tinklo kūrimąsi, „Lietūkio“, o vėliau ir „Pienocentro“ įsitraukimą į šalies agrarinio sektoriaus pertvarkymą. Tyrime taip pat remiamasi tarpukariu leistais specialiai kooperacijai skirtais ir bendresnio pobūdžio statistinių duomenų rinkiniais²², kooperatyvų centrų parengtais proginiiais leidiniais²³, kooperacijos veikėjų atsiminimais ir dienoraščiais²⁴, gausia aptariamo laikotarpio spauda.

Straipsnio tikslas – išryškinti kooperacijos sąjūdžio indėlį pertvarkant valstybės ekonomikos pamatu buvusį agrarinį sektorių ir taip skatinant bendrą Lietuvos ūkio pažangą pirmame Nepriklausomybės dešimtmetyje. Chronologinių ribų pasirinkimą sąlygojo tyrimų būklė. Kooperacijos reikšmė modernizuojant šalies ūkį istoriografijoje daugiausia nagrinėta žvelgiant iš ketvirtą dešimtmečio, ypač antros jo pusės, perspektyvos, kai, vykstant sparčiai „Lietūkio“ ir „Pienocentro“ plėtrai, kooperatinis sektorius tapo svarbiausiu krašto ekonominės pažangos veiksniumi. Tačiau nepriklausomo valstybinio gyvenimo pabaigoje akivaizdžiai išryškėjusiems kooperacijos laimėjimams pamatai buvo padėti trečiame dešimtmetyje, suformavus kooperatinę infrastruktūrą, kooperatyvams pradėjus vykdyti ūkininkavimo kultūros kėlimo darbus, sukūrus kooperatinį pieno ūkio sektorių. Šie pirmajame Nepriklausomybės dešimtmetyje vykę procesai ir bus analizuojami straipsnyje.

²⁰ M. Drėmaitė, 2016.

²¹ E. Bendikaitė, A. Kasparavičius, S. Kaubrys ... [et al.], 2015, p. 262–265. Kooperatinė tematika paliesta ir kituose G. Vaskelos darbuose. Kooperatyvų pastangos monopolizuoti linų ūkį išsamiai išnagrinėtos monografijoje, skirtoje Lietuvos ekonomikos raidai 1939–1940. Žr. G. Vaskela, 2002, p. 136–155.

²² M. Ragevičius, 1927; Kooperacija, 1934; Žemės ūkio ministerija, 1939; Statistikos metraštis, 1927; Statistikos metraštis, 1929; Statistikos metraštis, 1931.

²³ Lietūkis, 1933; Pienocentras, 1937.

²⁴ J. Fledžinskas, 1997; A. Povylis, 1997; P. Šalčius, *Dienoraštis: 1914–1921 gruodžio 31 d.*, in: VUBRS, f. 181–961.

Kooperacija valstybingumo atkūrimo laikotarpiu: organizacinių pagrindų kūrimas ir kooperatyvų tinklo formavimasis

Svarbus veiksnys, skatinęs I Lietuvos Respublikos ekonominės politikos architektus ūkio atkūrimą sieti su kooperacija, buvo šio sąjūdžio išplitimas lietuviškose gubernijose dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Tiesa, į visas besiplėtojančio judėjimo kryptis – kredito, prekybinę (vartotojų) ir gamybinę kooperaciją – pirmiausia įsitraukė didesnėmis pinigėmis išsominis disponuojantys dvarininkai. Bet po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo prasidėjus intensyviai kooperacijos idėjų propagavimui, kooperatines įmones aktyviau ėmė steigti ir lietuvių ūkininkai. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse etnografinėje Lietuvoje jau veikė apie 150 vartotojų (prekybos) bendrovių²⁵, jose būta apytikriai 25 000 narių²⁶. Vartotojų bendrovės buvo steigiamos ne tik siekiant apsaugoti nuo tarpininkų tarp gamintojų ir vartotojų išnaudojimo (tarpininkai kėlė kainas ar parduodavo prastos kokybės prekes), bet ir tikintis pašalinti privačioje prekyboje dominuojančius svetimtaučius. „Vartotojų draugijos greičiau pakenkia žydų prekybai, kuri yra atsibodusi lietuviams, ypač inteligentams iki gyvo kaklo“²⁷, – viena

²⁵ *Vartotojų bendrovėmis* prekybiniai kooperatyvai Lietuvoje vadinti ir atkūrus Nepriklausomybę. Nuo 1930 m. šis pavadinimas paliktas tik tai miestuose veikusioms kooperatinėms įmonėms. Vartotojų bendrovės, kurių daugiau nei pusė narių buvo ūkininkai, patvirtinus naujus įstatus, imtos vadinti *žemės ūkio kooperatyvais*. Apie kooperatyvų klasifikacijos kaitą tarpukario Lietuvoje plačiau žr.: Kooperacija, 1934, p. 29; Kooperacija, 1939, p. 37–39.

²⁶ P. Šalčius, 1938, p. 5.

²⁷ P. K. [F. Kemėšis], „Mūsų kooperacijos vargai“, in: *Viltis*, 1913 03 01 (14), Nr. 25, p. 2.

priežasčių, kodėl ūkininkai noriai įsitraukdavo į kooperatinių prekybos įmonių veiklą, įvardijo Fabijonas Kemėšis. Greta siekio įsitvirtinti privačiame prekybos versle tikėtasi, kad įsijungimas į vartotojų kooperatines bendroves skatins gyventojus aktyviau bendradarbiauti, dalyvauti viešajame gyvenime, stiprins jų tautinį susipratimą²⁸. Toks lietuvių tautinio judėjimo veikėjų kooperacijai keliamas uždavinys jau buvo realizuojamas kitose Rytų Europos šalyse, kur nacionaliniai sąjūdžiai per kooperaciją mobilizuodavo gyventojus ir ugdydavo būsimų nepriklausomų valstybių kaimo piliečius²⁹.

XIX a. pabaigoje Rusijos imperijoje pradėjus populiarėti pienininkystei, Lietuvoje kūrėsi ir pirmieji gamybos kooperatyvai – pieno perdirbimo bendrovės. Kur kas didesni nei vartotojų bendrovių pieninių organizavimo kaštai (sviestui gaminti reikalinga techninė įranga, pieninės vedėjo samdymas ir kt.) lėmė, kad pirmoji lietuvių ūkininkų kooperatinė pieninė susikūrė tik 1909 m.³⁰ Carinės administracijos įsteigtų Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijų žemės ūkio bėdoms tirti komitetų pranešimuose akcentuota, kad vystyti pienininkystę taip pat trukdė bendros žemdirbių ganyklos ir servitutai, režinis žemės valdymas³¹. Todėl pieno ūkio plėtrai buvo būtina žemės reforma, pirmiausia kaimų skirstymas į vienkiemius. Bet gamybinės kooperacijos užuomazgos buvo svarbus

²⁸ J. Daubaras [Juozas Vailokaitis], „Vartotojų draugijos“, in: *Šaltinis*, 1909 04 07 (20), Nr. 15, p. 231–232; R [Albinas Rimka], „Vartotojų draugijos“, in: *Lietuvos ūkininkas*, 1910 02 02 (15), Nr. 5, p. 2; P. K. [F. Kemėšis], „Mūsų kooperacijos vargai“, in: *Viltis*, 1913 03 17 (30), Nr. 32, p. 2.

²⁹ Z. Norkus, 2014, p. 206–207.

³⁰ V. Lukoševičius, 2005a, p. 57.

³¹ P. Šalčius, 1989 (1937), p. 475–478.

atspirties taškas steigiant kooperatines pieno perdirbimo bendroves po Nepriklausomybės atkūrimo. Vienas Radviliškio kooperatinės pieninės organizatorių, Antanas Povylis, atsiminimuose pažymėjo, jog „karo audroms praėjus ir Lietuvai tapus savarankiškai, pačioje pradžioje dauguma iš [Radviliškio kooperatinės pieninės – aut.] buvusių tiekėjų kėlė balsą pieninę atkurti“³². Taigi, nors Pirmasis pasaulinis karas suardė krašte besiformuojantį kooperatyvų tinklą, įgyta organizacinė ir kasdienės praktinės veiklos patirtis padėjo kuriant kooperatinę infrastruktūrą I Lietuvos Respublikoje.

1915 m. prasidėjus kaizerinei okupacijai vokiečių įkurtame administraciniame vienete Oberoste, į kurį pateko didžiama lietuvių gyvenamų žemių, buvo įvestas kur kas represyvesnis administracinis režimas nei kitose Reicho kariuomenės užimtose teritorijose³³. Kooperatinė veikla uždrausta nebuvo, bet dėl griežtos ūkio kontrolės, alinančių rekvizicijų dauguma kooperatyvų užsidarė. Anot P. Šalčiaus, susiklosčius tokiai padėčiai, „tępaliko tik svajoti, rengtis būsimam darbui bei teoriškai nagrinėti įvairias kooperacijos judėjimo problemas“³⁴. Nuo 1917 m., nepaisant priekabios okupacinio režimo cenzūros³⁵, kooperacijos ateities perspektyvos vis dažniau buvo aptariamoms lietuvių periodinėje spaudoje. Vartotojų bendrovėms keltas dar politiniame tautinio judėjimo etape nuolat akcentuotas uždavinys – perimti privačią

prekybą į lietuvių rankas, kredito kooperatyvams – aprūpinti suniokoto ūkio atkūrimui būtinomis pinigėmis paskolomis žemdirbius.

Pažymėtina, kad su kooperacijos sąjūdžiu sieti lūkesčiai neapsiribojo vien konkrečių ekonominių problemų sprendimu. Tikėtasi, kad, išplėtojus kooperatinę infrastruktūrą, atkurtos Lietuvos ekonominė santvarka bus pagrįsta savitarpio pagalba ir lygybe, apribos kapitalistiniam ūkiui būdingą smulkiųjų gamintojų išnaudojimą³⁶. Aktyvus kooperacijos idėjų propaguotojas Pelikšas Bugailiškis kooperatyvus vadino būsimais „kaimo kultūros ir gerovės branduoliais“, kurie rūpinsis ne tik žemės ūkio atgaivinimu, bet ir valsčių savivaldos organizavimu, pradinių mokyklų kūrimu³⁷. Kooperatyvų parama švietimo įstaigoms buvo pabrėžiama neatsitiktinai. Lietuvoje, kaip ir kitose valstybėse, kooperatinės bendrovės organizuotos remiantis Ročdeilio teisingųjų pionierių draugijos XIX a. viduryje suformuotais pagrindiniais moderniosios kooperacijos principais. Vienas jų kooperatyvus įpareigojo dalį pajamų skirti auklėjimo ir švietimo reikalams. „Lietuvos begimstanti kooperacija, norėdama turėti įtakos į mūsų visuomenės gyvenimą, norėdama į mūsų socialę tvarką įvesti reikalingų atmainų, taip pat turės imtis visų tų švietimo darbo rūšių“³⁸, – kooperatyvų pareigą steigti knygynus, skaityklas, remti

³² A. Povylis, 1997, p. 120.

³³ E. Gimžauskas, 2010, p. 101.

³⁴ P. Šalčius, 1989 (1939), p. 542.

³⁵ Anot „Darbo Balso“ redaktoriaus Stepono Kairio, Oberosto okupacinio režimo cenzūra buvo itin priekabi. Paprastai pusę laikraščio korektūros lapuose esančios medžiagos cenzoriai išbraukdavo. Žr. S. Kairys, 1964, p. 265–266.

³⁶ S. G., „Mūsų ateities ūkio reikalai“, in: *Darbo balsas*, 1917 12 15, Nr. 2, p. 15; J. Vaitkus, „Mūsų kooperacijos uždaviniai“, in: *Lietuvos aidas*, 1918 01 31, Nr. 14, p. 1–2; J. Vaitkus, „Mūsų ekonominiai uždaviniai“, in: *Lietuvos aidas*, 1918 03 16, Nr. 33, p. 1.

³⁷ Gk. [P. Bugailiškis], „Dėl žemės ūkio kooperacijos uždavinių“, in: *Darbo balsas*, 1918 03 16, Nr. 12, p. 3.

³⁸ Gabr. Taučius [M. Krupavičius], „Kultūriniai kooperacijos uždaviniai“, in: *Tėvynės sargas*, 1918 10 11, Nr. 33, p. 4.

įvairias kultūros ir švietimo organizacijas pabrėžė Mykolas Krupavičius. Kaip matyti, diskusijose dėl Lietuvos ateities svaraus kooperacijos sąjūdžio indėlio tikėtasi kuriant ekonominius valstybės pamatus, organizuojant savivaldą, švietimo sistemą, užtikrinant gyventojų socialinius ir kultūrinius poreikius.

1918 m. rudenį Vokietijai patyrus karinį pralaimėjimą ir pradėjus irti jos okupaciniam režimui Oberoste, lietuviams atsivėrė realios galimybės kurti valstybės aparatą ir aiškiai apibrėžti ekonominės politikos prioritetus. Pirmosios Augustino Voldemaro vadovaujamos Lietuvos vyriausybės uždaviniai išdėstyti lapkričio 14 d. vykusiame viešajame Valstybės Tarybos posėdyje. Pažymėjęs, kad Lietuva „žemdirbių šalis“, o žemės ūkis – valstybės „gyvybės pamatas“, kuriuo remiantis bus atkurta pramonė, prekyba ir mokesčių rinkimo sistema, ministras pirmininkas kooperacijos, kaip priemonės šalies ūkiui gairinti, neįvardijo³⁹. Ne tik spaudoje, bet ir daugumos lietuvių politinių partijų programose pabrėžta kooperacijos svarba kuriant ekonominius valstybės pamatus, taip pat deklaruota būsimų valdžios institucijų parama kooperatinių bendrovių steigimui⁴⁰. Todėl į kooperacijos nepaminėjimą, apibūdinamas savo atstovaujamos partijos

³⁹ M. Yčas, 1990 (1930), p. 72–81.

⁴⁰ Žr.: *Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa*, Petrapilis, 1917, p. 7; *Lietuvių krikščionių demokratų partija*, Vilnius, 1915 [programa išspausdinta 1917 m., tačiau, siekiant suklaidinti vokiečių cenzūrą, įrašyti 1915 metai], p. 8; *Lietuvos Valstiečių Sąjungos programa ir įstatai: (priimta Lietuvos Valstiečių Sąjungos kuopų suvažiavimo balandžio 26 ir 27 d. 1919 m.)*, Kaunas, 1919, p. 3; *Santaros pradai ir programa*, [Maskva–Petrogradas, 1917], p. 6, 12; Lietuvos socialdemokratų partijos programa [1919 m. programos redakcija], in: LCVA, f. 394, ap. 1, b. 456, l. 31. Tiksliai Tautos pažangos partijos, kurios vienas lyderių buvo A. Voldemaras, 1919 m. programoje kooperacijai dėmesio neskirta.

požiūrį į vyriausybės deklaraciją, iš karto dėmesį atkreipė socialistų liaudininkų demokratų atstovas Valstybės Taryboje Jonas Vileišis⁴¹.

Kooperatinę infrastruktūrą kurti energingai ėmėsi antrasis koalicinis M. Sleževičiaus vadovaujamas ministrų kabinetas. 1919 m. sausio 30 d. priimtas Kooperacijos bendrovių ir jų sąjungų įstatymas⁴² tapo teisiniu kooperatinių bendrovių kūrimosi pamatu, o po kurio laiko prie Prekybos ir pramonės ministerijos sudarytas Kooperacijos departamentas turėjo rūpintis kooperatyvų steigimu ir jų veiklos priežiūra. Ministerijos, kuriai vadovavo profesorius Jonas Šimkus, parengtoje įstatymo įžangoje apibrėžti svarbiausi kooperacijos sąjūdžio uždaviniai ir plėtros kryptis. Karo ir alinančios kaizerinės okupacijos sąlygotas prekių trūkumas lėmė, kad pirmiausia akcentuota būtinybė steigti vartotojų bendroves, kurios jungsis į sritines sąjungas, o pastarosios sudarys „centralinę visos Lietuvos vartotojų bendrovių sąjungą“⁴³. Centralizuotas prekybos kooperatyvų tinklas turėjo užkirsti kelią krašte suklestėjusiai spekuliacijai. Per jį prekybos ir pramonės ministerija planavo platinti užsienyje pirktas plataus vartojimo prekes. Toliau įstatymo įžangoje pabrėžta gamybinės (visų pirma žemės ūkio), taip pat kredito kooperacijos plėtros svarba, numatyta ir šių kooperatinio sąjūdžio veiklos sričių centralizacija. Tiesioginės finansinės paramos kooperatyvų tinklo kūrimuisi ministerija teikti neplanavo, bet žadėjo, kiek leis galimybės, aprūpinti kreditu⁴⁴.

⁴¹ M. Yčas, 1990 (1930), p. 87.

⁴² „Kooperacijos bendrovių ir sąjungų įstatymas“, in: *Priedėlis prie Laikinosios vyriausybės žinių* [1919], Nr. 4/14a.

⁴³ Cit. pagal: P. Šalčius, 1989 (1931), p. 197.

⁴⁴ P. Šalčius, 1989 (1931), p. 197.

Kooperatinio sektoriaus plėtra J. Šimkus toliau rūpinosi eidamas prekybos ir pramonės ministro pareigas 1919 m. balandį suformuotoje ketvirtojoje koalicinėje vyriausybėje. Gegužės 27 d. ministerijos posėdyje, kuriame dalyvavo ir premjeras M. Sleževičius, jis pažymėjo, kad visuose valsčiuose būtina kuo skubiau steigti kooperatyvus. Taip pat pabrėžta būtinybė parengti kreditus kooperatinėms bendrovėms teikiančio Anglų kooperacijos banko⁴⁵ skyriaus Lietuvoje įkūrimo projektą⁴⁶. Su britišku kapitalu Lietuvos ūkio atkūrimo viltis J. Šimkus siejo neatsitiktinai. Dar 1919 m. sausį jis parengė ir vyriausybei svarstyti pristatė projektą⁴⁷, kuriame siūlyta užsienio politikos prioritetus rinktis atsižvelgiant pirmiausia į valstybės ekonominius interesus. Politinės orientacijos į Didžiąją Britaniją idėją išskėlęs ministras ją grindė abipusiais lietuvių ir britų ekonomiais interesais. Lietuva plačiai Britanijos rinkai galėjo pasiūlyti paklausių žaliavų (medienos, grūdų ir kt.), o Londonas – ap rūpinti šalies ūkiui atkurti reikalingomis medžiagomis ir priemonėmis⁴⁸. Ketvirtajam ministrų kabinetui užmezgus nuolatinis ryšius su Didžiosios Britanijos politine misija Baltijos šalyse, susitikimuose su jos nariais J. Šimkus taip pat visų pirma pabrėžė potencialią dvišalio ekonominio bendradarbiavimo naudą ir prašė finansi-

⁴⁵ Tikriausiai turėtas omenyje Didžiosios Britanijos vartotojų bendrovės vienijusios Koopertinės didmenų bendrovės (*Co-operative Wholesale Society; CWS*) XIX a. aštuntame dešimtmetyje įsteigtas Kooperacijos bankas (*Co-operative bank*), išduodavęs kreditus CWS nariams (kooperatinėms bendrovėms).

⁴⁶ Prekybos ir pramonės ministerijos 1919 05 27 posėdžio protokolas, in: LCVA, f. 388, ap. 1, b. 222, l. 1.

⁴⁷ Politikos-ekonomijos nusistatymas dėl sudarymo nepriklausomos Lietuvos valstybės [be datos], in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 149, l. 123–127.

⁴⁸ A. Grodis, 2011, p. 66–67.

nės bei materialinės paramos šalies ūkiui atgaivinti⁴⁹. Bet, nepaisant jo ir kitų lietuvių valstybininkų pastangų, tiek gauti paskolą iš Didžiosios Britanijos vyriausybės, tiek pritraukti privatų britų kapitalą iki 1919 m. pabaigos nepavyko⁵⁰.

Riboti finansiniai ištekliai varžė kooperacijos departamento galimybes svariau paremti kooperatinio sektoriaus plėtrą. Finansų ministerija dėl lėšų stygiaus teikti paskolas kooperatyvams steigti negalėjo⁵¹, J. Šimkaus puoselėti planai kooperatinių bendrovių kūrimą kredituoti užsienio kapitalo paskolomis arba investicijomis taip pat nebuvo realizuoti. Departamentui teikiamo finansavimo užteko tikta vartotojų bendrovėms registruoti, kooperatinei literatūrai rengti ir leisti, kooperacijos kursams organizuoti, keliems instruktoriams išlaikyti. Bet prekių deficitas ir jo sąlygota spekuliacija skatino gyventojus ir be materialinės valstybės paramos aktyviai steigti vartotojų bendroves. 1919 m. gegužę buvo susikūrusios 54⁵², metų pabaigoje – jau 254 kooperatinės įmonės (tiesa, veiklos ataskaitas kooperacijos departamentui pristatė tik 62)⁵³. Kūrėsi ne tik pavieniai ko-

⁴⁹ Copy of report of interview on June 6th at Libau between colonel Tallens, British Commissioner to the Baltic Provinces, and various representatives of the Lithuanian Government, 18 June 1919, in: Foreign Office 608/198/13507, Public Record Office.

⁵⁰ Tikta 1919 m. gruodį „Nacionalinis metalo ir chemijos bankas“ (*National Metal and Chemical Bank*) už monopolinę teisę pardavinėti linus suteikė Lietuvos vyriausybei 200 tūkst. svarų sterlingų paskolą.

⁵¹ Kooperacijos departamento 1919 06 16–06 22 apyskaita, in: LCVA, f. 387, ap. 4, b. 10, l. 56.

⁵² Prekybos ir pramonės ministerijos 1919 05 27 posėdžio protokolas, in: LCVA, f. 388, ap. 1, b. 222, l. 1.

⁵³ M. Ragevičius, 1927 p. 14; P. Šalčius, 1998a, p. 240–241. Dienoraštyje, apžvelgdamas 1919 m. kooperacijos departamento veiklą, P. Šalčius pažymėjo, kad tais metais susikūrė 298 vartotojų bendrovės. Žr. P. Šalčius, *Dienoraštis: 1914–1921 gruodžio 31 d.*, in: VUBRS, f. 181–961, p. 272.

operatyvai, bet ir regioninės jų sąjungos. Už bendrovių teikiamus avansus sąjungos galėjo iš privačių urmininkų mažesnėmis kainomis užpirkti didesnes prekių partijas ir jas išdalyti kooperatyvams. Centralizuotus pirkimus vykdžiusi Prekybos ir pramonės ministerija užsienyje įsigytas prekes taip pat skirstydavo per teritorines sąjungas. Tokiu būdu vartotojų bendrovių parduotuvėse atsirado druskos, žibalo, degtukų, tabako gaminių. „Ypačiai Vartotojus įjudino galimumas gauti cukraus“⁵⁴, – vieną masinio prekybos kooperatyvų steigimo priežasčių įvardijo kooperatinė spauda.

Spartus prekybos kooperatyvų tinklo susiformavimas, centrinės vartotojų bendrovių organizacijos – Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjungos (toliau LKBS) – susikūrimas 1920 m. rugpjūtį padėjo sumažinti spekuliacijos mastą šalyje, prienamomis kainomis aprūpinti gyventojus plataus vartojimo prekėmis. Bet kooperatinės savimonės stoka, bendrovių apskaitą ir reikalų vedimą kompetentingai tvarkyti gebančių specialistų trūkumas apsunkino kooperatyvų veikimą, lėmė gana dažnus jų bankrotus. Už paklausias rinkoje parduotas prekes gautas pelnas, kooperacijos apžvalgininkų nuomone, neretai tapdavo svarbiausiu vartotojų bendrovių veiklos tikslu⁵⁵. Kooperatyvo pelną taip pat vengta atidėti į atsargos kapitalą, todėl, patyrus nuostolių ir nesant pakankamam pajiniam kapitalui, bendrovės būdavo priverstos nutraukti veiklą. Išnykus prekių deficitui, kai kurie nariai, kuriems kooperatinė pasaulė-

žiūra buvo svetima, vartotojų bendrovių veikloje aktyviai nebedalyvaudavo arba tiesiog iš jų išstodavo.

Kooperacijos sąjūdžio raidą stipriai veikė ir 1919 spalį dirbti pradėjusio penktojo ministrų kabineto inicijuoti šalies ekonominės politikos kurso pokyčiai. E. Galvanauskui sudarius vyriausybę, šalis buvo apimta gilios finansų krizės. Valstybės tarnautojams ir kariuomenei algos nemo-kėtos jau 3–4 mėnesius, izdas – tuščias⁵⁶. Siekiant pagyvinti ekonominę konjunktūrą ir padidinti pajamas, paskelbta prekybos laisvė, atsisakyta ankstesnės vyriausybės vykdytų centralizuotų pirkimų bei prekių skirstymo per kooperatyvų regionines sąjungas. Kooperacijos departamente, taupant lėšas, panaikintas instruktorių institutas, o 1920 m. pabaigoje, nepaisant pagerėjusios finansinės valstybės padėties, likviduotas ir pats departamentas⁵⁷. Jo funkcijas perėmė prie Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos įsteigta Kredito įstaigų ir kooperatyvų inspekcija. Kadangi ši institucija iš esmės užsiėmė tik kooperatinių įmonių registracija⁵⁸, rūpinimasis bendrovių steigimu, jų veiklos priežiūra palaiapsniui perėjo į LKBS ir sritinių prekybos kooperatyvų sąjungų rankas.

Taigi, nuo 1919 m. pabaigos valstybės ekonominę politiką formuoti pradėjus E. Galvanausko vadovaujamiems liberaliosios prekybos politikos šalininkams, vyriausybė nustojo aktyviai remti koope-

⁵⁶ V. Terleckas, 1992, p. 55.

⁵⁷ „Koperacijos kronika“, in: *Talka*, 1921 01 30, Nr. 1, p. 6.

⁵⁸ Inspekcijos galimybes išplėsti veiklos sritis smarkiai apribojo nedidelis jos darbuotojų skaičius. Pagal 1921 m. Steigiamojo Seimo patvirtintus Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos etatus, šioje žinyboje galėjo dirbti ne daugiau kaip keturi tarnautojai. Žr.: „Finansų prekybos ir pramonės ministerijos etatai“, in: *Vyriausybės žinios*, 1921, Nr. 63/573.

⁵⁴ B. L., „Pakaunės sąjunga“, in: *Talka*, 1919, Nr. 1, p. 19.

⁵⁵ J. M., „Nauju taku“, in: *Sietynas*, 1921 03 01, Nr. 5, p. 4–5; J. Morauskis, „Išvirkščioji koperacija“, in: *Sietynas*, 1921 12 15, Nr. 21–22, p. 2–3.

ratinį sektorių. Tačiau teisiniai ir organizaciniai pamatai kooperacijos sąjūdžio plėtrai buvo sukurti. Sparčiai besisteigiančios vartotojų bendrovės aprūpino gyventojus būtiniausiomis prekėmis, pristabdė spekuliaciją, neleido privatiems verslininkams beatodairiškai kelti kainų. Tiesa, sutelkus dėmesį bei išteklius į kooperatinės prekybos organizavimą, nesiimta įgyvendinti paskutiniaisiais kaizerinės okupacijos ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais kooperacijai keltų kitų svarbių uždavinių. 1919 m. buvo įkurta tiksliai 11 kredito kooperatyvų, o ūkininkavimo kultūros kėlimu besirūpinančios kooperatinės žemės ūkio draugijos aktyviau steigti pradėtos tiksliai 1923 m.⁵⁹ Svariai prie agrarinio sektoriaus pertvarkymo prisidėjęs žemės ūkio kooperacijos plėtra suintensyvėjo trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje vyriausybei pradėjus teikti finansinę paramą žemdirbiams ir įvairioms ūkio organizacijoms. Impulsą šiai kooperacijos sąjūdžio kryptčiai taip pat suteikė pamatus smulkiam bei vidutiniam ūkiui klojanti žemės reforma ir po lito įvedimo, sumažėjęs žemės ūkio produkcijos eksportui į Vokietiją, iškilusi būtinybė prisitaikyti prie reiklesnių Vakarų Europos rinkų.

Žemės ūkio kooperacijos primato kristalizavimasis kooperatiniame sąjūdyje

Kooperatinių susikoncentravimą į prekybą sąlygojo ne tik visuotinis prekių deficitas pirmaisiais Nepriklausomybės metais, bet ir kapitalo bei žmogiškųjų išteklių stygius. Kooperatinių žemės ūkio draugijų efektyviai veiklai užtikrinti buvo reikalingi žemdirbystės ir gyvulininkystės

kultūros kėlimu, ūkininkavimo pažanga besirūpinantys agronomai, o jų atkūrus valstybingumą trūko⁶⁰. Gamybiniam kooperatyvams, be techninę įrangą prižiūrinčių specialistų, reikėjo nemenkų piniginių išteklių žemės ūkio produkcijai supirkti, perdirbti ir realizuoti. Greta šių žemės ūkio kooperacijos plėtrą komplikuojančių veiksnių kooperatinėje spaudoje pabrėžtas ir vartotojų bendrovių nenoras arba nesugebėjimas imtis būtinų žemės ūkio pertvarkymo darbų, pirmiausia ūkininkų pagamintos produkcijos supirkimo⁶¹.

Bene konceptualiausiai būtinybę kooperacijos potencialą kreipti į žemės ūkio kreditavimą ir gamybą pagrindė Albinas Rimka⁶². Jis atkreipė dėmesį, kad Ročdelio pionierių principais organizuojama, į miestiečių poreikių tenkinimą orientuota vartotojų kooperacija prie struktūrinių šalies ūkio pokyčių svariau prisidėti negalėjo. Lietuvoje, kur gyventojų dauguma buvo smulkieji žemės ūkio gamintojai, vartotojų bendrovių veiklos laukas buvo labai siauras – aprūpinti ūkininkus būtiniausiomis prekėmis, kurių pasigaminti jie negalėjo. Tai druska, žibalas, degtukai, žemės ūkio padargai ir technika. Todėl, anot A. Rimkos, kooperacijos sąjūdis turėjo neapsiriboti elementaria prekyba, o plėsti tiek agrarinės produkcijos supirkimą, tiek gamybą. „Mūsų kooperacijos darbuotojams reikėtų rimtai žemės ūkio kooperacijos bendrovėmis susirūpinti ir nepasitenkin-

⁶⁰ V. Bružauskas, J. Čaplikas, J. Kirstukas [et. al.], 2007, p.44.

⁶¹ „Plėskime savo darbą“, in: *Talka*, 1919, Nr. 2, p. 26; „Kooperacija ir žemės ūkio reikalai“, in: *Talka*, 1921 01 30, Nr. 1, p. 1–2; P. Šalčius, „Dabartinė kooperacijos padėtis ir tolimesni darbai“, in: *Talka*, 1921 11 07, Nr. 17, p. 2.

⁶² A. Rimka, „Dėl mūsų kooperacijos kelių“, in: *Talka*, 1921 01 30, Nr. 1, p. 2–3.

⁵⁹ M. Ragevičius, 1927, p. 14.

ti vien druskos, žibalo, kiaušinių, linų, ar vieno antro pūro javų prekyba <...>. Lietuva – žemės ūkio šalis, bet jos žemės ūkis dėl klimato ir dalinai dėl daromos žemės ūkio reformos netrukus turės linkt į gyvulių auginimą ir pieno produktų gaminimą, jei mūsų ūkininkai norės konkurenciją išlaikyti pasaulio žemės ūkio produktų prekyvietėj. Šita šiandien aiškiai numatoma mūsų žemės ūkio plėtotės gdynė turi ypač rūpėti mūsų jaunos koperacijos darbuotojams, kad neatsiliktum nuo gdynės reikalavimų ir savo atidžios per daug neekvotum darbams, kurie yra gražūs ir naudingi, bet kurie vis dėlto patenkina tik menkos mūsų valstybės piliečių dalelės [miesto gyventojų – aut.] reikalus ir beveik visai palieka šaly be paramos ir be pagalbos tuos mūsų visuomenės sluoksnius, kurie skaičiumi, darbais ir savo darbo vaisiais sudaro mūsų valstybės pagrindą ir patį jos rūmą⁶³, – įžvalgiai teigė vienas Lietuvos agrarinės politikos architektų. Derėtų pažymėti, kad, nepaisant skeptiško A. Rimkos ir kai kurių kitų kooperacijos veikėjų požiūrio į vartotojų bendroves, šios kooperatinės įmonės, po kooperatyvų tinklo pertvarkos ketvirtojo dešimtmečio pradžioje pervadintos „žemės ūkio prekybiniais kooperatyvais“, Lietuvos periferijoje veikė iki sovietinės okupacijos. Jos prisitaikė prie šalies socialinės struktūros specifikos, plėtė tarp kaimo gyventojų paklausių prekių asortimentą, remiamos valstybės, ėmėsi supirkti agrarinę produkciją.

Rūpintis žemės ūkio kooperacijos plėtra nuo trečiojo dešimtmečio pradžios pradėjo Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija. Jai, kaip ir kitoms valstybinėms žinyboms, trūko lėšų įgyvendinti užsibrėž-

tiems uždaviniams. Kaip matyti iš 1 lentelėje pateikiamų duomenų, 1918–1922 m. ministerijai teko 3–4 proc. valstybės biudžeto išlaidų. Didesnioji dalis finansinių išteklių buvo skiriama žemės reformos parengiamiesiems darbams ir ministerijos žinioje buvusiam miškų ūkiui tvarkyti. Todėl, pasak ministro J. Aleksos, „didesnių rezultatų žemės ūkio kultūros srityje“ laukti nederėjo⁶⁴. Finansavimas žemės ūkiui ėmė nuosekliai didėti 1923 m. Pasibaigusios Nepriklausomybės kovos, ikikarinį gamybos lygį 1923–1924 m. pasiekusi žemės ūkio produkcija⁶⁵, didėjanti valstybės užsienio prekybos apyvarta ir biudžeto pajamos atvėrė galimybes piniginius išteklius nukreipti į agrarinio šalies sektoriaus pertvarkymą. Ministerija ėmė skatinti aktyviau steigti žemės ūkio draugijas ir organizuoti kooperatives pieno perdirbimo bendroves. Pastarosioms kurti pradėtos teikti pašalpos techninei įrangai įsigyti ir pienininkams išlaikyti, paskolos – patalpoms įrengti⁶⁶.

1922 m. pabaigoje įvedus nacionalinę valiutą, lietuvišką žemės ūkio produkciją realizuoti Vokietijos rinkoje darėsi vis sunkiau, nes nuolat kilo lito kursas markės atžvilgiu. Nuo Nepriklausomybės atkūrimo Vokietija dominavo Lietuvos užsienio prekyboje⁶⁷, todėl, mažėjant eksportui į šią valstybę⁶⁸, reikėjo ieškoti naujų rinkų.

⁶⁴ Valstybės pajamų ir išlaidų sąmatos sumanymas, 3 skaitymas. 1921 gruodžio mėn. 20 d. I sesijos 154 posėdis, in: *Steigiamojo Seimo darbai*, Kaunas: [Seimo kanceliarija], 1921, sąs. 32, p. 42.

⁶⁵ G. Vaskela, 1998, p. 241–242.

⁶⁶ Pienocentras, 1937, p. 18.

⁶⁷ B. Daščioras, 1986, p. 105

⁶⁸ 1921 m. Vokietijai teko 53,4 proc. Lietuvos eksporto, o po lito įvedimo, 1923 m., jis sumažėjo iki 43,26 proc. Žr. Vygandas [J. Purickis], „Mūsų užsienių prekyba ir jos politinė reikšmė“, in: *Lietuva, 1924 06 30*, Nr. 144, p. 1–2.

⁶³ *Ibid.*, p. 3.

1 lentelė. Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijai (nuo 1924 m. sausio 1 d. Žemės ūkio ministerijai) 1918–1930 m. tekusių valstybės biudžeto išlaidų dalis, proc.

1918/1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
4,5	3,94	3,85	3,01	7,97*	9,42	10,31	13,32	13,34	15,97	12,98	12,97

1918–1922 m. duomenys pateikiami pagal: A. Moravskis, „Lietuvos finansai“, in: *Lietuvos ūkis*, 1923, Nr. 11, p. 12–13. 1923–1930 m. duomenys apskaičiuoti pagal: Statistikos metraštis, 1927, p. 317; Statistikos metraštis, 1929, p. 305; Statistikos metraštis, 1931, p. 411, 414.

* A. Moravskio pateiktais duomenimis, 1923 m. Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijai teko 8,6 proc. valstybės biudžeto išlaidų. Žr. A. Moravskis, 1925, p. 74.

Žemės ūkio ministro J. Aleksos iniciatyva 1922 m. rudenį į Didžiąją Britaniją buvo pasiųsta lietuvių delegacija ištirti agrarinės produkcijos realizavimo plačioje šios šalies rinkoje galimybių. Paaiškėjo, kad žemės ūkio produktų paklausa yra didelė, bet ir jų kokybei buvo keliami didesni reikalavimai nei Vokietijoje. „Kas vokiečiams buvo gera, tas anglams visai netiko“⁶⁹, – vėliau prisiminė vienas delegacijos narių J. Fledžinskis. Siekiant įsitvirtinti britų rinkoje, taip pat reikėjo išplėsti gamybos apimtis ir užtikrinti pastovų produkcijos tiekimą. Todėl buvo būtina racionalizuoti tiek žemės ūkio gamybą, tiek produkcijos supirkimą ir perdirbimą, tiek eksportą. Siekdama įgyvendinti šiuos struktūrinius šalies agrarinio sektoriaus pertvarkymo uždavinius, vyriausybė ėmėsi aktyviau remti žemės ūkio kooperacijos plėtrą. Padidėjęs finansavimas žemės ūkiui tam sudarė palankias sąlygas.

Iniciatyvos ruošti agrarinę produkciją eksportui į Didžiąją Britaniją ėmėsi Šiaulių regiono kooperatininkai. 1923 m. vasario 25 d. Šiauliuose įvyko steigiamasis žemės ūkio draugijų sąjungos „Gamintojas“ suvažiavimas⁷⁰. P. Šalčiaus teigimu,

būtent šią kooperatyvų sąjungą derėjo laikyti „Lietuvos žemės ūkio eksporto racionalizavimo pionieriumi“⁷¹. Pažymėtina, kad pradėti organizuoti nemažų finansinių išteklių ir kompetentingų darbuotojų reikalaujantį žemės ūkio produktų eksportą į Didžiąją Britaniją „Gamintojai“ padėjo Šiaulių regione išsiplėtojęs kooperatinių įmonių tinklas. 1923 m. Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjunga vienijo 76 kooperatyvus, turėjo sandėlius Mažeikiuose ir Kretingoje, jau kelerius metus supirkdavo žemės ūkio produktus iš žemdirbių⁷². Šia kooperatine infrastruktūra ir pasinaudojo „Gamintojas“, pradėdamas savo veiklą.

Pirmiausia kooperatiniais pagrindais organizuoti imtasi didelę paklausą tarptautinėje rinkoje turėjusių linų supirkimą. Joniškėje įsteigtas apdirbimo punktas, jame linai buvo valomi ir rūšiuojami. Valymo mašinoms įsigyti pašalpas suteikė Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija. Supirkti bei apdirbti linai sėkmingai realizuoti – 1924 ir 1925 m. už jų eksportą

⁶⁹ J. Fledžinskis, 1938b, p. 121.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 123. Parengiamieji kooperatyvų sąjungos steigimo darbai prasidėjo dar 1922 m. pabaigoje, todėl kai kuriuose veikaluose nurodoma, kad „Gaminto-

jas“ susikūrė 1922 m. Žr.: J. Glemža (sud.), 1972, p. 99; P. Šalčius, 1998b, p. 300. P. Šalčiaus darbe greičiausiai tiesiog įsivėlė klaida. Ten pažymima, kad „Gamintojas“ susikūrė 1922 m. pradžioje, „Lietūkis“ – tų pačių metų pavasarį. Iš tiesų pirmoji minima žemės ūkio kooperatyvų sąjunga buvo įsteigta metų pradžioje, antroji – pavasarį, tiksliai ne 1922, o 1923 m.

⁷¹ P. Šalčius, 1998b, p. 300–301.

⁷² J. Fledžinskis, 1938a, p. 117.

gauta 60 tūkst. litų pelno⁷³. Daug dėmesio skirta kiaušinių prekybai racionalizuoti. Kaip ir lainai, kiaušiniai, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, europinėje rinkoje buvo itin paklausūs. 1922 m. iš Lietuvos išvežta daugiau kaip 100 mln. kiaušinių, o už juos gauta net 25 proc. tų metų šalies eksporto pajamų⁷⁴. Siekdamas prisitaikyti prie Didžiosios Britanijos rinkos reikalavimų, „Gamintojas“ ėmėsi diegti nemažai lėšų kainuojančias naujoves: surinktus kiaušinius peršviesti siekiant atskirti šviežius nuo senų, rūšiuoti pagal dydį ir lukšto spalvą ir kt. Dėl pertvarkymų kooperatyvų sąjungos eksportuojami kiaušiniai britų rinkoje buvo parduodami apie 5 centais brangiau nei kiti iš Lietuvos įvežami kiaušiniai⁷⁵.

Besiplėtojančią „Gamintojo“ veiklą komplikavo 1924 m. pabaigoje pasaulinėje rinkoje pradėjusios kristi linų kainos. Kiaušinių paruošimo eksportuoti į Didžiąją Britaniją kaštai viršijo juos pardavus gautas pajamas. Kooperatyvų sąjunga turėjo mokėti labai dideles palūkanų normas už privačių bankų suteiktas paskolas. Šalies vidaus rinkoje įsitvirtinusių smulkiųjų prekybininkų konkurencija ir kaimo gyventojų paviršutiniškai suvokiami kooperatinės veiklos principai, J. Fledžinskio nuomone, irgi apsunkino žemės ūkio kooperatyvų ir jų centro darbą. „Mūsų kaimo šeiminkės tuomet dar nesuprato kooperatyvų pastangų padėti joms – labai dažnai jos parduodavo didesnius kiaušinius pirkliams štukomis [vienetais – aut.], o pirklių atrinktus, mažesnius, nešė parduoti kooperatyvams“⁷⁶, – vieną iš nuostolingų

kiaušinių eksporto priežasčių atsiminiuose vaizdžiai apibūdino buvęs „Gamintojo“ valdybos pirmininkas. Finansinių sunkumų kamuojama Šiaulių žemės ūkio kooperatyvų sąjunga linų supirkimą 1925 m. perleido „Lietūkiui“, o kiaušinių eksportą kitais metais nutraukė. Nesėkmingai pasibaigęs „Gamintojo“ bandymas racionalizuoti žemės ūkio produkcijos eksportą atskleidė, kad konjunktūriniais svyravimams atsparaus kooperatinio sektoriaus plėtrai neužteko pačių kooperacijos veikėjų iniciatyvos bei pastangų. Buvo būtina didesnė valstybės parama ir organizacinis centras, galintis vyriausybės subsidijas efektyviai paskirstyti. Tokiu centru tapo tais pačiais metais kaip ir „Gamintojas“ susikūrusi Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga – „Lietūkis“.

Pažymėtina, kad „Lietūkis“ veiklos pradžioje itin daug dėmesio skyrė žemės ūkio kultūrai ugdyti ir kooperatinės veiklos principams propaguoti. 1923 m. balandžio 22 d. vykusiame steigiamajame susirinkime, pristatant metinę sąjungos sąmatą, didžiąją lėšų dalį numatyta skirti konkreitiems ūkininkavimo kultūros kėlimo darbams: veisliniams reproduktoriams įsigyti, javų valomiesiems punktams steigti, geresnių grūdinių kultūrų sėkloms platinti⁷⁷. Prekybos operacijas aktyviau plėtoti planuota ateityje⁷⁸. „Lietūkio“ steigėjų rūpestį pirmiausia žemdirbystės ir gyvulininkystės kultūros kėlimu sąlygojo ne tik vyriausybės bei kooperatinio sektoriaus nepakankamas dėmesys šiai sričiai, bet ir per pirmąjį Nepriklausomybės penkmetį šalyje gana sparčiai išsiplėtojusi kooperati-

⁷³ J. Fledžinskis, 1938b, p. 126.

⁷⁴ Žemės ūkio ministerija, 1939, p. 60

⁷⁵ P. Šalčius, 1998b, p. 327

⁷⁶ J. Fledžinskis, 1938b, p. 127

⁷⁷ Lietuvos žemės ūkio draugijų sąjungos 1923 04 22 steigiamojo susirinkimo protokolas, in: LCVA, f. 599, ap. 3, b. 2, l. 3.

⁷⁸ Lietūkis, 1933, p. 4.

nė prekyba. Centrinės vartotojų bendrovių organizacijos – LKBS – atstovas steigiamajame „Lietūkio“ suvažiavime netgi siūlė iš kooperatyvų sąjungos įstatų išbraukti punktus, skirtus prekybai žemės ūkio gamybai būtinais reikmenimis⁷⁹. Šiam siūlymui pritarta nebuvo, bet „Lietūkio“ prekybos apyvarta pirmaisiais veiklos metais buvo nedidelė – 2,6 mln. litų⁸⁰. Keliant ūkininkavimo kultūrą ir propaguojant kooperatinio darbo principus, Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga greitai pasiekė apčiuopiamų rezultatų. 1923–1926 m. įsteigti 378 javų valomieji, 226 gyvulių kergimo punktai⁸¹, aktyviai platinamos originalios geresnių javų rūšių sėklos. „Lietūkio“ remiama sparčiai augo Lietuvos centralinė galvijų kontrolės sąjunga. Jos narių – galvijų kontrolės ratelių, besirūpinusių melžiamų karvių produktyvumo kontrole, skaičius 1923–1926 m. padidėjo nuo 6 iki 75⁸². Svariai prie ūkininkavimo kultūros ugdymo prisidėjo įvairiose šalies apskrityse dirbę „Lietūkio“ agronomai. Vien 1925 m. jie suorganizavo 86 žemės ūkio kursus, kuriuose dalyvavo 52 843 klausytojai⁸³. „Lietūkio“ nariais buvę pavieniai kooperatyvai ir kooperatinių bendrovių sąjungos („Gamintojas“, LKBS) tais metais vienijo apie 12 tūkst. ūkininkų⁸⁴. Lankiusiųjų kursus skaičius liudytų,

⁷⁹ Lietuvos žemės ūkio draugijų sąjungos 1923 04 22 steigiamojo susirinkimo protokolas, in: LCVA, f. 599, ap. 3, b. 2, l. 2.

⁸⁰ Ragevičius M., 1927, p. 51.

⁸¹ „Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos veikimas 1923–1926 m.“, in: *Talka*, 1927 07 31, Nr. 14–15, p. 8.

⁸² *Ibid.*

⁸³ Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1926 06 05 visuotinio narių įgaliotinių susirinkimo posėdžio protokolas, in: LCVA, f. 599, ap. 3, b. 1, l. 24.

⁸⁴ Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1925 06 07 metinio narių įgaliotinių IV susirinkimo posėdžio protokolas, in: *Ibid.*, l. 9.

jog „Lietūkio“ vykdytas žemės ūkio kultūros ugdymo šviečiamasis darbas apėmė ne tik kooperatinį sektorių, bet ir kooperatyvų veikloje nedalyvavusius šalies žemdirbius. Žemės ūkio kooperatyvų sąjungos agronomai taip pat steigė ir prižiūrėjo bandomuosius laukelius, kuriuose buvo atliekami bandymai su mineralinėmis trąšomis, javų bei bulvių sėklų atmainomis⁸⁵. Žemės ūkio kultūros kėlimas išliko prioritetinga „Lietūkio“ darbo kryptis iki 1926 m., kai šia svarbia agrarinės veiklos sritimi rūpintis ėmėsi tai metais įsteigti Žemės ūkio rūmai (toliau ŽŪR).

Ūkininkavimo kultūros ugdymo darbai, kuriuos organizavo ir vykdė „Lietūkis“, o vėliau ŽŪR, šalies žemdirbius skatino ne tik pažangiau ūkininkauti, kelti darbo našumą, bet ir palaipsniui persiorientuoti iš grūdų ūkio į tarptautinėje rinkoje paklausių gyvulininkystės produktų gamybą. Kooperatinių pieninių steigimas ir jų priežiūra nuo pat susikūrimo buvo viena svarbiausių „Lietūkio“ žemės ūkio kultūros kėlimo veiklos sričių⁸⁶. Kelerius metus produktyviai dirbęs „Lietūkio“ pienininkystės skyrius 1926 m. buvo atskirtas ir perorganizuotas į savarankišką kooperatinių pieno perdirbimo bendrovių sąjungą – „Pienocentrą“. Būtent kooperatiniais pagrindais kuriamas ir plėtojamas pieno ūkis atvėrė galimybes keisti šalies eksporto struktūrą ir, užuot išvežus žaliavinius žemės ūkio produktus, pradėti eksportuoti perdirbtą produkciją.

⁸⁵ Pavyzdžiui, 1925 m. su mineralinėmis trąšomis atlikti bandymai parodė, jog kalio trąšos Lietuvoje auginamoms žemės ūkio kultūroms, išskyrus šakniavaisius, nėra būtinos. Žr.: Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1926 06 05 visuotinio narių įgaliotinių susirinkimo posėdžio protokolas, in: *Ibid.*, l. 24.

⁸⁶ Lietūkis, 1933, p. 11–12.

Kooperatinio sektoriaus indėlis kuriant pieno pramonę Lietuvoje

Gyvulininkystės plėtra, šalies agrarinės politikos architektų nuomone, neabejotinai buvo vienas svarbiausių atsikūrusios valstybės ūkio politikos uždavinių⁸⁷. Pabrėžta, kad šiai žemės ūkio šakai vystyti palankios Lietuvos gamtinės sąlygos, jos gaminių paklausa pasaulinėje rinkoje didesnė nei žemdirbystės produktų. Smulkiam ir vidutiniam prekiniam ūkiui pamatus klojanti žemės reforma taip pat turėjo paskatinti persiorientuoti į gyvulininkystę. Anot J. Aleksos, smulkieji žemės ūkio gamintojai laikė daugiau gyvulių ir juos geriau prižiūrėjo nei dvarininkai, todėl gyvulininkystę vystyti, ypač pelningąsias jos šakas – pienininkystę ir kiaulininkystę, palankesnės sąlygos buvo smulkiajame ūkyje⁸⁸. Tačiau brangiai kainuojančios įrangos, reikalingos pieno produktų gamybai, pavieniai ūkininkai įsigyti nepajėgė, todėl geriausias būdas plėtoti šią perspektyvią gyvulininkystės šaką buvo kooperatinių pieno perdirbimo bendrovių steigimas. „Mūsų pieno ūkiui išsiplėsti atatinamas kooperatyvinis ūkininkų susitelkimas yra būtina sąlyga, yra to reikalo „conditio sine qua non“⁸⁹, – teigė J. Aleksa.

Nors, pradėdami steigti pirmąsias pieno perdirbimo bendroves, kooperatininkai baiminosi, kad dėl žemdirbių konservaty-

vaus mentaliteto ir nepatiklaus požiūrio į ūkines naujoves pieninės „neturėsiančios darbo“⁹⁰, kooperatinis pieno ūkis plėtojosi gana sparčiai. Impulsą pieno perdirbimo bendrovėms kurti suteikė 1924 m. iš Švedijos įmonių gauta paskola tuo metu technologiškai pažangiausių garinių pienininkystės mašinų komplektams įsigyti⁹¹. Pažymėtina, kad paskolą garantavusi Lietuvos vyriausybė sutartis dėl mašinų skirstymo bei kitų pieninių organizavimo darbų vykdymo sudarė ne tik su „Lietūkiu“, bet ir su krikščionių demokratų blokui Seime priklausiusia Lietuvos ūkininkų sąjunga (toliau LŪS). Toks valdžios žingsnis paskatino tarp „krikščioniškųjų“ ir politinių bei pasaulėžiūrinį neutralumą deklaravusių kooperatyvų centrų kelerius metus trukusias varžybas steigiant pienines. Anot ilgamečio „Pienocentro“ instruktorių skyriaus vedėjo Stasio Baltramijūno, „Lietūkio“ konkurencija su LŪS pienininkystės skyriumi, vėliau perorganizuotu į Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungą (vadintą trumpiniu „Pienosąjunga“), paspartino kooperatinio pieno ūkio plėtrą ir, nors buvo „padaryta klaidų, kas reikėjo vėliau atitaisyti, bet tas galutinė išvadoj davė daugiau plusų negu minusų“⁹².

„Lietūkis“ ir „Pienosąjunga“ greitai ėmė dominuoti besikuriančioje Lietuvos pieno perdirbimo pramonėje. Kaip matyti iš 2 lentelėje pateikiamų duomenų, jau 1926 m. kooperatinėse pieninėse pagamintas sviestas sudarė beveik pusę viso Lietuvos sviesto eksporto. Tais metais

⁸⁷ A. Skela [J. Aleksa], „Lietuvos ūkio politikos klausimu. II: Smulkusis ir stambusis žemės ūkis“, in: *Varpas*, 1920, Nr. 6–7, p. 177; J. Aleksa, „Gyvulių ūkio klausimu Lietuvoje“, in: *Lietuvos ūkis*, 1923, Nr. 15, p. 8–11; A. Rimka, „Dėl mūsų kooperacijos kelių“, in: *Talka*, 1921 01 30, Nr. 1, p. 3, J. F-is [J. Fledžinskis], „Mūsų eksporto reikalu“, in: *Sietynas*, 1922 12 24, Nr. 8, p. 2.

⁸⁸ A. Skela [J. Aleksa], „Lietuvos ūkio politikos klausimu. II: Smulkusis ir stambusis žemės ūkis“, in: *Varpas*, 1920, Nr. 6–7, p. 176.

⁸⁹ J. Aleksa, 1925, p. 270.

⁹⁰ F. Daugėla, „Pirmąsias kooperatines pienines organizuojant“, in: *Pieno ir gyvulių ūkis*, 1934, Nr. 9, p. 247–248.

⁹¹ Lietūkis, 1926, p. 79.

⁹² S. Baltramijūnas, „Pirmasis Lietuvos pienininkystės dešimtmetis“, in: *Pieno ir gyvulių ūkis*, 1934, Nr. 9, p. 240.

2 lentelė. Kooperatinėse pieno perdirbimo bendrovėse pagaminto sviesto lyginamasis svoris Lietuvos sviesto eksporte 1924–1929 m.

Metai	Sviesto eksportas, tonomis	Koop. pieninėse* pagaminto sviesto eksportas, tonomis	Koop. pieninėse pagaminto sviesto eksporto dalis Lietuvos sviesto eksporte, proc.
1924	524	32	6,1
1925	932	214	22,9
1926	1 747	792	45,33
1927	2 051	940	45,83
1928	2 643	1 456	55
1929	4 084	2 810	68,81

Lietuvos sviesto eksporto duomenys pateikiami pagal: V. Manelis, 1939, p. 276.

Kooperatinėse pieninėse pagaminto sviesto eksporto duomenys pateikiami pagal:

Pienocentras, 1937, p. 22, 120.

*1924–1926 m. duomenys pateikti susumuojant „Lietūkio“ ir LŪS.

(vėliau „Pienosąjungos“) pieninėse pagaminto sviesto eksportą. 1927–1928 – susumuojant „Pienocentro“ ir „Pienosąjungos“ kooperatinių bendrovių sviesto eksportą.

vykusiame „Lietūkio“ suvažiavime, apžvelgdamas kooperatyvų sąjungos veiklą, jos valdybos pirmininkas J. Tūbelis pažymėjo, jog „pienininkavimas trumpu darbuotės metu pasiekė kolosalių rezultatų“⁹³. Iš tiesų 1923–1926 m. vien „Lietūkio“ pieninėse sviesto gamyba padidėjo nuo 2 iki 559,5 tonos, eksportas – nuo 0,5 tonos iki 385 tonų⁹⁴. Išaugusi gamyba „Lietūkiui“ atvėrė galimybes nuo 1925 m. pradėti nuolatinių sviesto eksportą į užsienio rinkas, pirmiausia Vokietiją ir Didžiąją Britaniją⁹⁵.

„Krikščioniškų“ ir „neutralių“ kooperatinių bendrovių konkurencija, nors ir paspartinusi pieno ūkio kūrimąsi, turėjo ir negatyvių ekonominių padarinių. Neretai pieninės buvo steigiamos paskubomis, arti viena kitos, sviesto gamybai nepalankiomis sąlygomis. Dėl šių priežasčių nemaža

jų dalis tik užregistruodavo įstatus Kredito įstaigų ir kooperatyvų inspekcijoje, o realios veiklos nepradėdavo⁹⁶. Paralelizmas kooperatinėje pieno pramonėje didino administravimo išlaidas, konkurencija užsienio rinkose mušė eksportuojamo sviesto kainą. Todėl, siekdama racionalizuoti produkcijos gamybą ir eksportą, vyriausybė 1926 m. rudenį ėmėsi kooperatinio pieno ūkio centralizacijos. Šiam sprendimui įtakos turėjo ir šalies politinių partijų tarpusavio konkurencija. Iniciatyvos visas kooperatines pieno perdirbimo bendroves sujungti į vieną organizaciją ėmėsi koalicinis valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų ministrų kabinetas, o šią ekonominės politikos kryptį tęsė po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo valstybės vairą į savo rankas perėmę tautininkai. Tiek kooperatiniame pieno ūkio sektoriuje, tiek pačiame kooperacijos sąjūdyje slopindami

⁹³ Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1926 06 05 visuotinio narių įgaliotinių susirinkimo posėdžio protokolas, in: LCVA, f. 599, ap. 3, b. 1, l. 23.

⁹⁴ Pienocentras, 1937, p. 22.

⁹⁵ Lietūkis, 1926, p. 85.

⁹⁶ Pienocentras, 1937, p. 21; V. Manelis, 1939, p. 51–52.

partinės pasaulėžiūros ir veiklos principus, politinės kairės atstovai, o vėliau tautininkai siekė susilpninti krikščionių demokratų politinę ir ekonominę įtaką krašte. Matydami politinę reformos potekstę, 1927 m. sausio 27 d. įvykusiame neeiliniame suvažiavime „Pienosąjungos“ bendrovių atstovai nutarė neįsijungti į tų pačių metų sausio 1 d. veikti pradėjusią Centralinę Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungą – „Pienocentrą“ ir toliau likti savarankiška kooperatine organizacija⁹⁷. Tačiau dėl vyriausybės sprendimo teikti finansinę paramą naujoms bendrovėms steigti tik per „Pienocentrą“⁹⁸, jau 1927 m. dalis „Pienosąjungos“ kooperatinių pieninių įsijungė į Centralinę Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungą. 1928 m., neišlaikiusi nelygiavertės konkurencijos, „Pienosąjunga“ veiklą nutraukė, likusios jos pieninės įsiliejo į „Pienocentrą“.

Kooperatinių pieno ūkio sektorių į savo rankas perėmus „Pienocentras“ toliau kryptingai įgyvendino prioritetinius veiklos uždavinius: skatino pieno gavybą, gerino pagaminamo sviesto kokybę, didino jo eksportą. Kooperatinės infrastruktūros pamatus sutvirtinti siekiančios vyriausybės finansinė parama šių uždavinių realizavimą palengvino. Per „Pienocentrą“ Žemės ūkio ministerija, o nuo 1928 m. ŽŪR pašalpas teikė pienininkystės mašinoms įsigyti, pieninių statybai ir remontui, pienininkų darbo užmokesčiui, vėliau – artezinių šulinių gręžimui ir vandens kokybės gerinimui⁹⁹. Itin pieno ūkio plėtrą paspartino nuo 1927 m. pradėtos mokėti pašalpos

grietinės nugriebimo punktams – pieno supirkimo ir pirminio perdirbimo bazėms, steigti bei išlaikyti. Nors „Lietūkiui“ ir „Pienosąjungai“ tarpusavyje konkuruojant, pieninės buvo kuriamos intensyviai, jų tinklas tebebuvo retas¹⁰⁰. Dėl to ne visi pieną parduoti norintys ūkininkai galėjo jį pristatyti į gana toli nuo jų gyvenamosios vietos esančią pieninę. Pasitaikydavo vietovių, kur atstumas tarp pieninių siekė 20 ir net 30 km¹⁰¹. Pieno surinkimui skatinti „Pienocentro“ vadovybė nusprendė pasinaudoti Estijos, kur jau veikė grietinės nugriebimo punktų sistema, kooperatinio sektoriaus patirtimi¹⁰².

Grietinės nugriebimo punktai, kurių steigimo, priežiūros ir kontrolės kaštai buvo daug mažesni nei pieninių, kūrėsi netgi sparčiau negu planavo „Pienocentro“ vadovybė¹⁰³. 1927 m. įsteigtas 151 punktas, o 1929 m. jau veikė 660 punktų, kurie priėmė 40,5 proc. viso „Pienocentro“ supirkto pieno¹⁰⁴. Tankėjantis punktų tinklas atvėrė galimybes į kooperatinę pienininkystę įtraukti žemdirbius, kurie didžiąją pieno dalį suvartodavo savo ūkio vidiniams poreikiams. Įsteigus netoli veikiančią supirktuvę, į ją pristatyti apsimo-kėjo ir nedidelį pieno kiekį. Iliustratyviai grietinės nugriebimo punktų sistemos indėlį skatinant kooperatinį pieno ūkį atspindėjo 1927–1929 m. nuo 8 162 iki 30 338 padidėjęs pieno pardavėjų skaičius¹⁰⁵.

¹⁰⁰ E. Osinas, 1938, p. 24.

¹⁰¹ A. Visackas, 1990, p. 94

¹⁰² Centralinės Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungos tarybos, valdybos ir revizijos komisijos 1927 08 07 posėdžio protokolas, in: LCVA, f. 1675, ap. 6, b. 14, l. 3.

¹⁰³ Centralinės Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungos tarybos, valdybos ir revizijos komisijos 1929 06 09 bendrojo posėdžio protokolas, in: *Ibid.*, l. 25.

¹⁰⁴ A. Visackas, 1990, p. 96.

¹⁰⁵ V. Manelis, 1939, p. 62.

⁹⁷ „Trumpa Liet. P. P. B-vių S-gos 1926 m. darbų apžvalga“, in: *Pieno ūkis*, 1927, Nr. 1, p. 5.

⁹⁸ Ūkininkas, „Kas per darbas?“, in: *Ūkininkas*, 1927 01 30, Nr. 5., p. 50.

⁹⁹ Pienocentras, 1937, p. 25.

Didėjant superkamo pieno kiekiui, „Pienocentro“ bendrovėse buvo pagaminama ir eksportuojama vis daugiau sviesto. 1929 m. „Pienocentras“ į užsienį išvežė 2 810 tonų sviesto, o pienininkystės kooperatyvų sąjungos dalis Lietuvos sviesto eksporte padidėjo iki 68,81 proc. (žr. 2 lentelę). Nors ir nebuvo didelė, bet didėjo ir „Pienocentro“ dalis bendrame Lietuvos eksporte – 1929 m. už į užsienį išvežtą sviestą kooperatyvų sąjungos gauti 20,786 mln. litų sudarė 6,3 proc. tų metų viso šalies eksporto pajamų¹⁰⁶. Dinamiškai kylantys „Pienocentro“ gamybos ir eksporto rodikliai liudijo, kad vienas pamatinių vyriausybės ūkio politikos uždavinių – šalies agrarinio sektoriaus perorientavimas į gyvulininkystę, remiant gamybinės žemės ūkio kooperacijos plėtrą, yra įgyvendinamas nuosekliai ir kryptingai. „Pieno ūkis yra pagrindinė mūsų žemės ūkio šaka, nes jo kilime koncentruojasi visas mūsų ūkio kilimas. Tas darbas turi būti vis stiprinamas ir gilinamas“¹⁰⁷, – „Pienocentro“ bendrovių atstovų suvažiavime 1930 m. pabrėžė J. Tūbelis. Toliau kooperacijos keliu plėtoti pieno ūkį ministras pirmininkas ragino Lietuvoje jau pradėjus reikštis pirmiesiems pasaulinės ekonomikos krizės požymiams. Didžioji ekonominė depresija pastūmėjo tiek „Pienocentrą“, tiek visą šalies kooperatinį sektorių imtis gamybai, prekybai ir eksportui racionalizuoti būtinų pertvarkymų, kurie žemdirbiams padėjo išgyventi sunkmetį ir skatino Lietuvos ūkio pažangą antrame Nepriklausomybės dešimtmetyje. Tačiau tai jau kito tyrimo tema.

¹⁰⁶ Apskaičiuota pagal: Pienocentras, 1937, p. 121, P. Šalčius, 1998a, p. 247.

¹⁰⁷ Centralinės Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungos 1930 03 31 narių įgaliotinių visuotinio susirinkimo protokolas, in: f. 1675, ap. 6, b. 29 [bylos lapai nenumeruoti].

Išvados

1. Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui Nepriklausomybę paskelbusiai Lietuvai iškilo būtinybė apibrėžti ilgalaičius ekonominės politikos prioritetus. Daugumos ūkio specialistų nuomone, agrarinis sektorius, kurio potencialas dėl istoriškai susiklosčiusios krašto ekonominės struktūros buvo didesnis nei menkai išvystytos vietinės pramonės, turėjo tapti atsikuriančios valstybės ekonomikos pamatu. Didžiąją ekonomiškai aktyvių Lietuvos gyventojų dalį sudariusių smulkiųjų žemės ūkio gamintojų telkiamasis į savitarpio pagalbos susivienijimus – kooperatyvus, visuotinio nepritekliaus sąlygomis reģetas kaip optimalus būdas pertvarkyti karo ir okupacijų suniokotą žemės ūkį. Taip pat tikėtasi svaraus kooperacijos sąjūdžio indėlio organizuojant savi-valdą, švietimo sistemą, užtikrinant gyventojų socialinius ir kultūrinius poreikius.
2. Vyriausybė, pirmaisiais Nepriklausomybės metais negalėdama kooperatinio sektoriaus plėtos svariau paremti materialiai, dėmesį sutelkė į organizacinių ir teisinių pagrindų kūrimą. 1919 m. priimtas Kooperacijos bendrovių ir jų sąjungų įstatymas, prie Prekybos ir pramonės ministerijos įkurtas kooperatinių bendrovių steigimu ir veiklos priežiūra rūpintis turėjęs Kooperacijos departamentas, apibrėžti svarbiausi kooperacijos sąjūdžio uždaviniai ir plėtos kryptis. Pirmiausia akcentuota būtinybė steigti kooperatines vartotojų bendroves, kurios turėjo užkirsti kelią krašte išplitusiai spekuliacijai. Taip pat pabrėžta gamybinės ir kredito kooperacijos plėtos svarba, numatyta ir šių

kooperatinio sąjūdžio veiklos sričių centralizacija.

3. Karo ir kaizerinės okupacijos sąlygotas visuotinis prekių deficitas lėmė, kad ir be finansinės valstybės paramos šalyje sparčiai steigėsi prekybos kooperatyvai. Jie aprūpino gyventojus būtiniausiomis plataus vartojimo prekėmis, pristabdė spekuliaciją, neleido privatiems verslininkams beatodairiškai kelti kainų. Bet, susikongregavus į kooperatinę prekybos organizavimą, nesimta įgyvendinti kitus kooperacijai keltus svarbius uždavinius: kelti ūkininkavimo kultūrą, supirkti žemės ūkio produkciją, racionalizuoti perdirbimą ir eksportą.
4. Svariai prie agrarinio sektoriaus pertvarkymo prisidėjusios žemės ūkio kooperacijos plėtra suintensyvėjo trečiojo dešimtmečio viduryje. Impulsą šiai kooperacijos sąjūdžio kryptčiai suteikė nuosekliai didėjantis žemės ūkio finansavimas, po lito įvedimo, sumažė-

jus žemės ūkio produkcijos eksportui į Vokietiją, iškilusi būtinybė prisitaikyti prie reiklesnių Vakarų Europos rinkų ir pamatus smulkiam bei vidutiniam ūkiui klojanti žemės reforma. Agrarinę produkciją eksportuoti į Didžiąją Britaniją pirmiausia pradėjo Šiaulių regiono kooperatininkai.

5. Valstybės remiamos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos („Gamintojas“ ir „Lietūkis“, o vėliau „Pienocentras“) ėmėsi konkurencingų ir paklausių tarptautinėje rinkoje žemės ūkio šakų – gyvulininkystės ir paukštininkystės – plėtros, vykdė įvairias ūkininkavimo kultūros kėlimo programas. Kooperatiniais pagrindais organizuojamo pieno ūkio vystymas atvėrė perspektyvas jau trečiame dešimtmetyje keisti šalies eksporto struktūrą ir, užuot išvežus žaliavinius žemės ūkio produktus, pradėti eksportuoti didesnės pridėamosios vertės perdirbtą produkciją, pirmiausia sviestą.

BIBLIOGRAFIJA

Aleksa J., 1925 – Jonas Aleksa, *Lietuvių tautos likimo klausimu, t. 1: Lietuvos kaimas ir žemės ūkis*, Kaunas: Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga, 1925.

Bendikaitė E., Kasparavičius A., Kaubrys S., ... [et al.], 2015 – Eglė Bendikaitė, Algimantas Kasparavičius, Saulius Kaubrys ... [et al.], *Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.), t. X, d. II*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.

Bružauskas V., Čaplikas J., Kirstukas J., ... [et al.], 2007 – Valentinas Bružauskas, Jonas Čaplikas, Juozas Kirstukas [et. al.], *Agrosocialinių mokslų ir studijų raida Lietuvoje: monografija*, Kaunas: Judex, 2007.

Cesevičius D., 1995 – Domas Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika 1918–1940*, Vilnius: Academia, 1995.

Daščioras B., 1986 – Balys Daščioras, „Lietuvos ir Vokietijos ekonominių santykių raida 1919–1922

metais“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1986, t. 25, p. 94–107.

Drėmaitė M., 2016 – Marija Drėmaitė, *Progreso meteoras: modernizacija ir pramonės architektūra Lietuvoje 1918–1940 m.*, Vilnius: Lapas, 2016.

Fledžinskis J., 1938a – Jonas Fledžinskis, „Kooperacija“, in: *Šiaulių metraštis, 1918–1938: Nepriklausomybės dvidešimtmečio Šiaulių mieste ir apskrity apžvalga*, Kaunas: Šiaulių Kraštotyros d-ja, 1938, p. 114–120.

Fledžinskis J., 1938b – Jonas Fledžinskis, „Žemės ūkio kooperacija“, in: *Šiaulių metraštis, 1918–1938: Nepriklausomybės dvidešimtmečio Šiaulių mieste ir apskrity apžvalga*, Kaunas: Šiaulių Kraštotyros d-ja, 1938, p. 120–128.

Fledžinskis J., 1997 – Jonas Fledžinskis, *Atsiminimai. Medžiaga istorijai*, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 1997.

Germanas V., 1969 – Vaclovas Germanas, „Ta-

rybinės žemės reformos Lietuvoje falsifikavimas buržuazinėje nacionalistinėje historiografijoje“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1969, t. 10, p. 235–250.

Gimžauskas E., 2010 – Edmundas Gimžauskas, „Vokiečių karinės okupacijos poveikis Lietuvos visuomenei ir besiformuojančiam valstybingumui 1915–1919 m.“ in: *Karo archyvas*, 2010, t. 25, p. 98–123.

Glemža J. (sud.), 1972 – *Žemės ūkio gamybinė kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje 1920–1940* [parengė Jonas Glemža ... et al.], Londonas: Nida, 1972.

Gregorauskas M., 1948 – Marijonas Gregorauskas, *Buržuazinės Lietuvos kooperacija – darbo žmonių išnaudojimo įrankis*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1948.

Gregorauskas M., 1960 – Marijonas Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Grodis A., 2011 – Andrius Grodis, „Lietuvos politinių partijų užsienio politikos nuostatos 1918–1919 metais: orientacija į Didžiąją Britaniją“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 28, p. 60–77.

Yčas M., 1990 (1930) – Martynas Yčas, „Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai“, in: *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928* [II fotogr. leid.], Kaunas, 1990, p. 63–102.

Kairys S., 1964 – Steponas Kairys, *Tau, Lietuva*, Boston: [s. n], 1964.

Kooperacija, 1934 – *Lietuvos kooperacija 1932 m.*, Kaunas: Viešojo atsiskaitymo įstaigų ir įmonių inspekcija, 1934.

Kooperacija, 1939 – *Lietuvos kooperacija 1932–1938 m.*, Kaunas: Viešojo atsiskaitymo įstaigų ir įmonių inspekcija, 1939.

Lietūkis, 1926 – *Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos 1926 m. sausio 1 d. darbų apyskaita*, Kaunas, 1926.

Lietūkis, 1933 – *Lietūkis, Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga 1923–1933: Trumpa dešimties metų veikimo apžvalga*, Kaunas: akc. „Žaibo“ bvės sp., 1933.

Lukoševičius V., 1995 – Vincentas Lukoševičius, „Economistas Domas Cesevičius“, in: D. Cesevičius, *Lietuvos ekonominė politika 1918–1940*, Vilnius: Academia, 1995, p. 5–12.

Lukoševičius V., 2004 – Vincentas Lukoševičius, *Profesorius Petras Šalčius: jo kooperacinė, pedagoginė ir mokslinė veikla*, Vilnius: Margi raštai, 2004.

Lukoševičius V., 2005a – Vincentas Lukoševičius, „Kooperacijos judėjimas Lietuvoje iki Pirmojo pasaulinio karo“, in: *Pinigų studijos*, 2005, Nr. 1, p. 43–60.

Lukoševičius V., 2005b – Vincentas Lukoševičius, „Kooperacijos raida Lietuvoje XX a. trečiajame dešimtmetyje“, in: *Pinigų studijos*, 2005, Nr. 4, p. 28–44.

Lukoševičius V., 2006 – Vincentas Lukoševičius, „Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Lietūkis“, in: *Pinigų studijos*, 2006, Nr. 2, p. 42–57.

Manelis V., 1939 – Vitas Manelis, „Kooperatinės pieno perdirbimo bendrovės Baltijos valstybėse“, in: *Žemės ūkio akademijos metraštis, T. XII, sąs. 3–4*, Kaunas: Žemės ūkio akademija, 1939.

Martišius S. A., 2007 – Stanislovas Algimantas Martišius, „Albino Rimkos socialinės ekonominės nuostatos nagrinėjant agrarinius klausimus“, in: *Žemės ūkio mokslai*, 2007, t. 14, Nr. 1, p. 74–81.

Moravskis A., 1925 – Alfonsas Moravskis, *Lietuvos finansai. D. I: Mokslas apie valstybės išlaidas ryšy su Lietuvos valstybės biudžeto formavimusi ir vystymusi*, Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1925.

Norkus Z., 2014 – Zenonas Norkus, *Du nepriklausomybės dvidešimtmčiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aukso žuvis, 2014.

Osinas E., 1938 – Eugenijus Osinas, *Ekonominė pieno produktų gamybos reikšmė Lietuvoje: Diplominis darbas*, Kaunas, 1938, in: VUBRS, f. F85-VDU110.

Pauliukonis V., 1962 – Vytautas Pauliukonis, „Kooperacijos įaugimas į valstybinio-monopolistinio kapitalizmo sistemą buržuazinėje Lietuvoje“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Ekonomika*, 1962, [T.] 2, p. 89–111.

Pienocentras, 1937 – *Centralinė Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga „Pienocentras“ 1927–1936*, Kaunas: Raidė, 1937.

Povilaitis B., 1988 – Bronius Povilaitis, *Lietuvos žemės ūkis, 1918–1940: jo raida ir pažanga*, Toronto: Br. Povilaičio knygos leidimo fondas, 1988.

- Povylius A., 1997 – Antanas Povylius, *Išgyvento laiko atsiminimų nuotrupos*, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejaus I-kl., 1997.
- Ragevičius M., 1927 – Mykolas Ragevičius, *Mūsų kooperacija 1926 m.*, Kaunas, [s. n., 1927].
- Ramanauskas J., 1998 – Julius Ramanauskas, *Kooperacijos teorija ir praktika*, Kaunas: LŽŪU Leidybinis centras, 1998.
- Ramanauskas J., 2013 – Julius Ramanauskas, „Kooperatyvų sąjungose“, in: *Profesorius Jurgis Krikščiūnas: žemės ūkio mokslo ir praktikos darna*, Kaunas: Aleksandro Stulginskio universiteto Leidybos centras, 2013, p. 139–148.
- Statistikos metraštis, 1927 – *Lietuvos statistikos metraštis 1924–1926*, Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927.
- Statistikos metraštis, 1929 – *Lietuvos statistikos metraštis 1927–1928*, Kaunas: Centralinis statistikos biuras, 1929.
- Statistikos metraštis, 1931 – *Lietuvos statistikos metraštis 1929–1930*, Kaunas: Akc. „Spindulio“ B-vės spaustuvė, 1931.
- Šalčius P., 1937 – Petras Šalčius, *Kooperacija Lietuvoje: bendra apžvalga ligi 1937 m.*, [Kaunas]: Lietuvos kooperatyvų taryba, 1937.
- Šalčius P., 1938 – Petras Šalčius, *Kooperacijos laimėjimai nepriklausomoje Lietuvoje: V-jam Lietuvos kooperacijos kongresui 1938 m. birželio mėn. 10–11 d.d. Kaune pranešimas*, Kaunas: Lietuvos kooperatyvų taryba, 1938.
- Šalčius P., 1956 – Petras Šalčius, *Lietuvos pramonės istorija, d. I*, Vilnius, 1956, in: VUBRS, f. 181–19.
- Šalčius P., 1989 (1931) – Petras Šalčius, „Kooperacija: kooperacijos paskaitų kursas“, in: *Petras Šalčius. Raštai: kooperacija*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 131–321.
- Šalčius P., 1989 (1937) – Petras Šalčius, „Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų“, in: *Petras Šalčius. Raštai: kooperacija*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 323–529.
- Šalčius P., 1989 (1939) – Petras Šalčius, „Lietuvos kooperacija 1915–1919 m.“, in: *Petras Šalčius. Raštai: kooperacija*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 531–559.
- Šalčius P., 1992 – Petras Šalčius, *Kooperatinė ekonomika: vadovas kooperatyvų steigėjams*, Vilnius: Academia, 1992.
- Šalčius P., 1998a – Petras Šalčius, „Lietuvos prekybos istorija“, in: *Petras Šalčius. Raštai: 4*, Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 9–297.
- Šalčius P., 1998b – Petras Šalčius, „Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 metais“, in: *Petras Šalčius. Raštai: 4*, Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 298–380.
- Treinyš M., 1990 – Mečislovas Treinyš, *Talkos galia: (Žemės ūkio kooperacija vakar ir šiandien)*, Vilnius: Mintis, 1990.
- Treinyš M., 2001a – Mečislovas Treinyš, „Agrarinės politikos problemų ir jų sprendimo būdų I-joje ir II-joje Lietuvos Respublikoje palyginimas“, in: *Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai: tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys*, Kaunas: LŽŪU Leidybos centras, 2001, p. 106–114.
- Treinyš M., 2001b – Mečislovas Treinyš, „Jonas Aleksa – žemės ūkio strategijos formuotojas pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu iki Seimų ir Seimų laikotarpiu (1918–1927)“, in: *Vagos: mokslo darbai*, 2001, Nr. 51 (4), p. 92–99.
- Vasinauskas P., 2005 – Petras Vasinauskas, *Agronomija Lietuvoje* [sud.: Algirdas Motuzas ir Veronika Vasiliauskienė], Kaunas: Arx Baltica, 2005.
- Vaskela G., 1998 – Gediminas Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius: LII I-kl., 1998.
- Vaskela G., 2002 – Gediminas Vaskela, *Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002.
- Venckus A., 1962 – Alfonsas Venckus, „Prekybinės kooperacijos socialinis bei ekonominis vaidmuo buržuazinėje Lietuvoje“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Ekonomika*, 1962, t. 3, sąs. 2, p. 67–84.
- Visackas A., 1990 – Antanas Visackas, *Lietuvos pieno pramonė iki 1941 metų*, Vilnius: Mintis, 1990.
- Žeimantas V., Vaitkus V., 2000 – Vytautas Žeimantas, Vytautas Vaitkus, *Lietuvos vartotojų kooperacija: nuo pirmųjų žingsnių iki 2000 metų*, Vilnius: Informacijos ir leidyb. centras, 2000.
- Žemės ūkio ministerija, 1939 – *Žemės ūkio ministerijos metraštis XX. 1918–1938*, Kaunas: Žemės ūkio ministerija, 1939.
- Žostautaitė P., 1986 – Petronėlė Žostautaitė, „Lietuvos ūkininkų sąjungos žlugimas tautininkų valdymo metais (1927–1930)“, in: *Lietuvos TSR MA darbai* [serija A], 1986, t. 3 (96), p. 63–77.

AGRICULTURAL COOPERATION AND ECONOMIC PROGRESS OF LITHUANIA IN THE 1920s

Zenonas Butkus, Andrius Grodis

S u m m a r y

This study analyzes the contribution of the cooperative movement to the general progress of the Lithuanian economy in the first decade of independence. The cooperation of small agricultural producers under the postwar destitution was considered as the optimal way to reconstruct and modernize the agricultural sector of Lithuania. The consumers' cooperatives were set up most rapidly during the first years of independent life of the country, under the prevailing, permanent shortage of goods. They provided the population with basic consumer goods, suppressed speculation and contributed to the regulation of retail prices in the country. The expansion of agricultural cooperation

intensified in the beginning of 1920s, after the funding of agricultural sector started to increase consistently. Also, after the introduction of the litas and the decline of the agricultural production export to Germany, Lithuania had to adapt to a more demanding market of Great Britain. State-supported cooperative unions began developing competitive agricultural livestock and poultry industries as well as engaging in various programs of farming culture improvement. Dairy farming, organized on the basis of cooperation, opened prospects to change the country's export structure, in this way initiating the export of certain processed products of higher added value instead of raw agricultural products.

*Įteikta 2016 12 19
Parengta skelbti 2017 05 16*